

պատերազմը մեծ համարեցին, և անոր ստացուած յաղթութիւնն ալ մեծ անուա-
նեցին, և հայրենի անուանակոչութեամբ
ալ մեծ պատուանունը տուին Պոմպէոսի
որ այս յաղթանակը տարած էր, որով-
հետեւ քաղաքին էին վերստին պարտուած
կամ նորոգ գրաւուած ժողովուրդները,
շատ երկար էր պատերազմին տևողու-
թիւնը, քառասուն տարիէն աւելի, և ա-
մենամեծ էր Միհրդատայ յանդգնութիւնը
և յարատևութիւնը, որ ամէն բանի մէջ
աննկուն և զօրաւոր հանդիսացաւ:

119. — Անտարակոյս Միհրդատ ու-
նեցաւ շատ անգամներ չորս հարիւրէն ա-
ւելի նաեւ, երբեմն յիսուն հազար ձիա-
ւոր զինուորաց սպախումը մը, երկու-
հարիւր յիսուն հազար հետևակազօրը, և
մեքենայք ու սպառազինութիւնք որքան
կրնային պէտք ըլլալ այսքան բանակաց,
միանգամայն կ'օգնէին իրեն վեհապետներ
և իշխաններ, ինչպէս Հայոց թագաւորը,
Պոնտոսի և Մէդիոտան ճախճախտտե-
րու շուրջը գտնուող Սկիթացւոց իշխան-
ները, և բոլոր անոնք որ Պոնտոսէն մինչև
ի Թրակեան Պոսփոր կը գտնուին. դես-
պաններ զրկեց Հռովմայ մեծամեծներու,
որոնք կուսակցական խնդիրներով հակա-
ռակութեան մէջ էին իրարու հետ, և որոնք
Սպանիան ալ սպառամբեցուցած էին ընդ-
դէմ Հռովմայ. բարեկամութիւն հաստա-
տեց Կեդտաց հետ, այն դիտմամբ որ ա-
նոնց հետ միացած պիտի արշաւէր Իտա-
լիոյ վրայ. ծովահէններու խռմբերով լե-
ցուց ծովերը՝ Կիլիկիայէն պահալ մինչև
Հիւրակեան Սիւնեքը. և ասոնք ընդհա-
տեցին քաղաքաց միջև վաճառականու-
թիւնն ու նաւարկութիւնը, և պատճառե-
ցին երկարատեւ ու տաժանելի սով: Վեր-
ջապէս, ինչ որ կարելի էր իրեն մարդ-
կօրէն, զանց չըրաւ բնաւ բան մը խոր-
հելու և փորձելու, որպէս զի այսքան ըն-
դարձակածաւալ յուզում մը, որ Արեւել-
քէն մինչև յԱրեւմուտս կը տարածուէր,
խռովէր զամենքն ալ, այսպէս ըսելու հա-
մար, որպէս զի բռնադատուէին պատե-
րազմին մասնակցիլ կամ իւրաքանչիւրն

իրենց հաշուին և կամ այլոց հետ դաշ-
նակցելով, ապա թէ ոչ ծովահէններէ
տագնապէին կամ այսպիսի մերձաւոր
աղէտներէ տառապէին: Այսքան մեծ, այս-
քան բազմազան եղաւ այս պատերազմը
որ այնքան մեծութիւն պատճառեց Հռով-
մայ, և երբ դողըրցաւ՝ Հռովմական պե-
տութիւնն ընդարձակուած գտաւ իւր սահ-
մաններն Արեւմտից ծայրերէն մինչև Ե-
փրատ:

Հ. Գ. ԱՌԳԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԳՈՒՍԱՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՀԱՊՈՂԱՐԱԴԱ

Ո՛րքան անգամներ յիշուած են հնդկա-
կան վէպերն ու դիցազներգութիւնք, ա-
ռանց որոշ զաղափար մ'ունենալու անոնց
վրայ. ո՛րքան անգամներ համեմատուած են
անոնք մեր ազգային աւանդութեանց հետ,
մեր Գողթան գոսանաց պատմութիւնե-
րու, առանց սակայն լաւ ճանչնալու:
Հնդկական մատենագրութիւնն յաճախ
կարծէք չինական աւանդական պարիսպ-
ներու ետեւ պահուած, անմատչելի եղած
է մեր բանասիրաց, ոչ այնքան անշուշտ
իրեն դժուարութեան պատճառաւ, որ միշտ
համեմատական է, և չեն պակսիր եւրո-
պական ծանօթ լեզուներով ընտիր թարգ-
մանութիւններ, որքան մեղադրելի արհա-
մարտութեամբ և անհոգութեամբ որով հե-
տամուտ եղած չենք ընդհանրապէս աւելի
մօտ ծանօթութիւն մ'ունենալ ազգի մը
զաղափարաց զարգացման հետ, որ շատ
սերտ յարաբերութեամբ կապուած է հայ
տարրին հետ, և զոր շատ ազգային պատ-
ճառներ պիտի յօժարեցնէին քննելու և
ուսումնասիրելու:

Առաջիկայ տողերու մէջ դիտումն չու-
նինք բնաւ ուրիշները մեղադրելու, այլ
լոկ ցաւալի իրողութիւն մը մատնանշե-
լով, կ'ուզենք ապագայից մէջ զարթու-

ցանել այն հետաքրքրութիւնն ու այն համակրութիւնն որուն իսկապէս արժանի են հնդկական դիւցազններգութիւնը և աւանդութիւնը, ըլլալով յայտարարը ազգի մը զաղափարաց զարգացման, յայտարարը անոր կրօնական, բարոյական, քաղաքական և ընկերական զգացմանց, որոնց անդրադարձ ցուցամունքն ու արձագանգն այնքան վառ գոյներով կը հանդիպինք մեր իսկ ազգային զարգացման պատմութեան մէջ:

*
**

Հնդկական հին մատենագրութիւնը, իրաց առնելով վետայեան երգերը և բարոյախօսական պատմութեանց հաւաքածոյները, ամփոփուած են երկու գլխաւոր դիւցազններգութեանց մէջ, Ռամայանա և Մահապարադա. որոնց առաջինը զուտ դիւցազններգութիւն մ'է միակ անձի մը շուրջ բոլորուած, իսկ երկրորդը երկու զանազան կուսակցութեանց հակառակամարտ կոխներու պատմութիւնը, հնդկական միապետութեան գերիշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար: Երբ գրուած են այս դիւցազններգութիւնը կամ զուսաններգութիւնը, ինչպէս լաւագոյն է կոչել Պինարադա բառի թարգմանութեամբ, և որքան զմիւսն աւելի կանխիկ է ժամանակաւ, դեռ անստոյգ և հետազօտուած խնդիր մ'է բանասիրաց մէջ. և թերևս ալ անլուծանելի մնայ մինչև որ նոր յայտնութիւններ չերևին և թոյլ չտան բոլորովին վստահութեամբ զատելու ասոնց մէջ ինչ որ է բուն իսկապէս հին ժամանակներու արդիւնը, և ինչ որ յետոյ աստիճանաբար յաւելցուած ու բարդուած է նորագոյն ժամանակաց գուսաններէ: Այն ատեն միայն կարելի պիտի ըլլայ, պատմական հաւատչէից վրայ հիմնուելով, ստուգել թէ երբ գրուած են ասոնց իւրաքանչիւրն և հետևաբար թէ որն քան զմիւսն աւելի երիցագոյն է ժամանակաւ: Ներկայ դրից մէջ բանասիրաց ոմանք կը բարձրացնեն զՄահապարադա մինչև յա-

ռաջ քան եօթներորդ կամ ութերորդ դար նախ քան զքրիստոնէական թուականը. այլը ընդհակառակն կը ձգեն զայն աւելի յետին դարերու, այսինքն՝ երրորդէն մինչև իսկ առաջին նախ քան զՎրիստոս: Ինչ որ ալ ըլլայ, ժամանակը չէ որ ներքին պարունակութեան փոփոխութիւն մը բերէ կամ անոր գեղեցկութիւնն առաւելու կամ նուազեցնէ: Յաջորդ էջերու մէջ մենք կը սկսինք ծանօթացնել Մահապարադան, Ուս. Pavoliniի ընտիր թարգմանութեանէն առաջնորդուելով:

*
**

Ով որ կը կարդայ Մահապարադան, կ'ըսէ Pavolini իւր ներածութեան մէջ, կը տեսնէ որ բովանդակ հին Հնդկաստանի ժողովրդոց կեանքը կը պարզուի իւր աչաց առջև, իբրև անսահման պատկեր մը ամենավառ և բազմազան գոյներով նկարուած. կը տեսնէ անոնց տարօրինակ Ուլիսոսը իրենց նորատեսիլ աստուածութիւններով, անլուր հրաշքները սուրբերու՝ և ճգնաւորներու, որ կարողութեամբ սուրբերուն հետ կը մրցին. կը տեսնէ օդային ողիւններ, երկրաւոր և ստորերկրայ հրէշներ ու հսկայներ որ իւր առջև կը ծաւալեն իրենց հանրկու ներգործութիւնները: Կը տեսնէ և կը լսէ իմաստունները, որ անտառներու լուսթեան մէջ կը մտածեն ու կը յայտնեն ամէնէն գերագոյն ճշմարտութիւնները. կը դիտէ կիրքերն ու կոխները, ուրախութիւնքն ու ցաւերը, կրօնական արարողութիւնքն ու քաղաքական հանդէսները, արուեստն ու գիտութիւնը, ժողովրդեան մը՝ որ երկրիս վրայ երեցած ժողովրդոց մէջ ամէնէն աւելի նշանաւորներէն ու հետաքրքրականներէն մին է: Որովհետև Մահապարադան, դիւցազնական վէպէ մ'աւելի (ինչ որ արդեամբ և արժանապէս է Ռամայանան) ճշմարիտ և սեպհական համայնագիտարան մ'է, կոթող մ'է հնդկային մտածութեան, որ միանգամայն կրնայ հաւասարապէս համեմատուիլ թէ՛ Յունաց իլիականին և

թէ իտալիոյ Աստուածային կատակերգութեան, Հնդկին անոր մէջ կը գտնէ ծննդաբանութիւնը իւր աստուածներու եւ իւր ազգային դիցազններու, պատմութիւնը պատերազմի մը որով Գանգէսի հովիտները բոլոր հնդկային ցեղերու արեամբ ողողուեցան, բայց ասկայն մի եւ նոյն ժաւանակ այս քերթուանն է իրեն համար բովը մը հին կրօնական իմաստութեան, առձեռն հաւաքածոյ մը տեսական եւ գործնական իմաստասիրութեան, օրինագիրք մը բարոյականի եւ իրաւագիտութեան: Սակայն բուն այս համայնագիտական բովանդակութեան համար է որ Մահապահադան, չէ յաջողած եւ չէր ալ կրնար յաջողիլ իրրեւ գեղարուեստական գործ ու դիցազններգութիւն մը, մենք կը գտնուինք անհաշիւ եւ անմարտ զանգուածի մը հանդէպ անելի քան թէ գեղեցիկ շէնքի մը հանդէպ՝ ներդաշնակ գիծերով, եւ որուն զանազան մասունքն կանխադիտուած պատկեր մը ձևացնելու համար համաձայնուած ու կարգադրուած ըլլան:

Հնդկնակին անունը թերեւ բնաւ պիտի չկարենանք գիտնալ (եւ ո՞վ արդեօք մըր յուսայ որ կարելի ըլլայ օր մը Հովերտին անունը ուրիշի մը հետ փոխանակել) եւ ոչ ալ թէ ո՞րքան ինքը փոփոխած է եւ յաւելցուցած առաջուց գոյութիւն ունեցող դիցազնական երգերը: Բայց այս միայն կրնանք ըսել եւ պիտի ըսենք միշտ, որ նա անտարակոյս հանճարեղ քերթող մ'էր. երեակայութեան զօրութիւն, պատկերներու գեղեցկութիւն, ոնոյ կոբով, կիրքերու սրատես թափանցումն եւ խոր գիտակցութիւն մարդկային զգացմանց, այս ամէն յատկութիւնքն ունեցաւ նա գերազոյն աստիճանի մը մէջ:

Եթէ առաջին փառքն է քերթողներու, — ինչ անուն որ ալ ունենան անոնք, կոչուին Հոմերոս կամ Տանդէ, Շէյքսպիր կամ Էթէ, — տիպարներու ստեղծագործումը, որոնք անմահ են՝ որովհետեւ յաւերժաբար ճշմարիտ են, այս փառքը կը պատկանի նաեւ մեր այս քերթողին որուն աւանդութիւնը վիշապ անունը տուած է:

Ամէն մէկ դէմք որ կը շարժի եւ կը յուզի Մահապահադայի անսահման մոգական լապտերին մէջ, իւրաքանչիւրն յատուկ կեանք եւ դիմագծութիւն մ'ունի. բայց նա միայն որ կարդացած է գէթ գլխաւոր գործողութեան հետ յարաբերութիւն ունեցող մասերը, կրնայ զմայլիլ բանաստեղծի գերազոյն արուեստին վրայ: Այնու հանդերձ նաեւ այս հանգրիճուած ու թերատ թարգմանութեան մէջ ալ կը համարիմ եւ կը յուսամ որ ընթերցողը պիտի կարենայ գնահատել այն վարժ ձեռքը որով ներկայացուած է տկար եւ տառապեալ Տրդարաշըրայի տառամտումը, Տուրեոհանայի հպարտ յամառութիւնը, Տուհասանայի նկնախոհ ցածութիւնը, Երուհիշըրայի խիտ եւ անհամակրելի ձեւապաշտութիւնը, ամենակու Պհիմայի (զայրափոր կոչուած) բուռն եւ անսանական ուժը, Արճունայի ճարտարութիւնն ու կոբովը, Քրշնայի նրբամտութիւնն ու խորագիտութիւնը, — նենգաւորութիւնը չըսելու համար, — դիցազն Քաոնայի ազնուականութիւնն ու վեհանձնութիւնը, Պհիշմայի եւ Տրոնայի աննուած արդարախոհութիւնը, Քուշդիի մայրական սէրը, Տրաւրատիի հաւատարմութիւնն ու անձնաւորութիւնը, եայլն: Այս պատճառաւ է որ բաց ի հնդիկ ժողովրդեան ամենասիրելի գիրքն ըլլալէ, որ յորժանուտ Գանգէսէն սկսեալ մինչեւ ի ձինապատն Հիմալայա զայն կը համարի իւր ազգային դիցազններգութիւնը, կ'արտասանէ զայն իրրեւ իրեն սփոփանք, եւ կը կարդայ իւրրեւ իրեն զատիարարակութիւն, Մահապահադայն իրաւունք ունի նաեւ մասն կաշմելու տիեզերական մատենագրութեան, եւ ամէն քաղաքակիրթ ժողովրդոց մտաւորական ժառանգութեան:

* *

Վերջին դիտողութիւն մ'ալ, ընդհանուր կերպով, ներուի ինձ ընել հոս. այս ինքն թէ որքան ալ շանացած եմ քերթուածիս էական եւ յատկանշական գիծերը միացու-

նել, ըլլայ գլխաւոր մասանց մէջ, ըլլայ միջադէպներու և ճգնողական մասանց մէջ, այնու հանդերձ, այս ամփոփումն է անխուսափելիորէն Մանասկարադա մը մանրացոյցով մը տեսնուած՝ որ մի քանի հարիւր անգամներ կը փոքրացնէ։ Պէտք է յաւելուլ, կրկնապատկել, հարիւրապատկել ամէն ինչ, յիշել անդադար որ այս ամփոփման միակ տողի մը կրնան համապատասխանել բնագրի հարիւրաւոր և հազարաւոր տողեր, յիշել որ պատկեր մը որ հոս հազիւ նշմարուած է, բնագրին մէջ մինչև ցյազուռն կրկնուած ու զանազանուած է, և չմոռնալ որ մէկ կամ երկու վերադիր ածականի փոխարէն հոն կը գտնուին երեքմի մինչև տասը կամ քսան ածականք... և այն ատեն կարելի պիտի ըլլայ գաղափար մը կազմել Մանասկարադայի իսկապէս ահաւոր ծաւալին։ Որովհետև չափազանցութիւնը, մըղուած մինչև ի հրեշային աստիճան, այս դիւցազնեղբորէն բնադրոյժ յատկանիշն է. սակաւք միայն արևմտեան ընթերցողներէ կրնան հանդուրժել տասնեութ օրուան պատերազմի մը նկարագրին, տասնեութ անասհման բանականերու միջև, որոնց իւրաքանչիւրին մի առ մի կը համրուին ու կը նկարագրուին թէ՛ զինուորները, թէ՛ ձիերը, կառքերն ու փրդերը, աղեղներն ու նիզակները, նետերն ու բիրերը, փողերն ու թմրուկները, մեռեալներն ու վիրաւորները, յարձակումներն ու մենամարտութիւնը, անվերջ՝ անասհման։ Արճուսա որ դաշտերը կը ծածկէ կտրուած գլուխներով և արեան հեղեղներով և հինգ հարիւր զօրական կը սպաննէ միանգամայն. իրեն կառքը որ այնքան սրարշաւ կը թռչի, որ նոյն իսկ այդ կառքին մէջէն դիւցազին արձակած նետերը իրենցմէ ետև կը մնան. Պշիմա որ բիրի հարուածով մը կը սպաննէ փրդ մը ամբողջ վրան հեծեալներով և տասնուչորս ուրիշ զինուորներով, ուրիշ փրդի մ'ալ պատինը կը փրցնէ և անով մահացու հարուած մը կ'իջնցնէ կենդանոյն. այն խորհրդաւոր դիւթական զէնքերը որ թշնամին սպան-

նելէ վերջ, կոչելով միայն, կը դառնան վերստին իրենց տէրերուն ձեռքը. ամէնն ալ տեսարաններ ու երևոյթներ են իսկապէս արժանի այն ժողովրդեան, որ կը պաշտէ Պրահմա աստուածը՝ չորս երեսով, ինտրա աստուածը՝ հազար աչքով, կանսայն փրդի գլխով, Ակասդիան անլուր հրաշքներով, և որ իր վառ երևակայութեան մէջ ի մի կը խառնէ երկինքն ու երկիրս, և երկուքն ալ կը լեցնէ ոգիներով ու յաւերժարսերով, հսկաներով և այլ լանդակ և անարկու ճիւղներով։ Սակայն նկատի առնելով միայն այս պարագայն որ այս ամէնը լոկ ցեղային յատկութիւն մ'է, քերթուած կը խօսի ընդհանրապէս վեհ և համակրելի ծայրով մը մեր ալ սրտին ու մտքին։ Որովհետև այս՝ քերթուածն է արիական ցեղի, մեր ցեղին, և զայն կը կենդանացնէ մի և նոյն հոգին, որ ոգևորած է իյիականը և Նիպիւրոնկիոն երգերը, կատարուելիք վրէժխնդրութիւն մը՝ անոր հանգոյցն է, մահը՝ անոր լուծումն է։ Այլիացեալ հնդիկ իշխանուհիներու ողբին արձագանգ կը կազմէ Անտրոմաքէի արտասուքն. արիւնաներկ փողին կը խածնեն Քառնան և Հէկտոր, և Քրիմհիլտէյէ թափուած արեան հեղեղի մը մէջ կը խաւարի դիւցազնական ցեղի մը փառքը, ինչպէս Քուրուիտներու ցեղը կը մարի իւրենց Քուրուքշեղրայով։ « Այսքան մեծ վեհութիւնը կը պառկէր հիմայ մեռած։ Ամէն մարդիկ արտասուելոյն զայն ու տառապեցան։ Յետով վերջացաւ արքայական հանդէսը, ինչպէս միշտ ուրախութիւնն վերջապէս կը յանգի սուգի »։ Յոռետես վերջ մ'ալ չէր կրնար պակսիլ Հնդիկներու ազգային դիւցազնեղբորէն։ Երբոր Բանտուիտները, իրենց ախոյեաններուն դէմ ահաւոր պատերազմին մէջ յաղթականք, կը ստանան վերստին թագաւորու-

1. Այսպէս կը վերջանան Նիպիւրոնկիոյ երգերը.
 Du vil michel ere Mit leid was verendet
 was da gelegen töt: das küniges höhgeizt,
 die liute heten alle als ie diu liebe leide
 jüimer unde nôt. z'aller jüingeste git.

թիւն ու զօրութիւն և մեծվայելութիւն, կենաց տաղտուկը կը պաշարէ զիրենք, երկրաւոր էութեան ունայնութիւնը և ուշընչութիւնը կը մղէ զիրենք այն գերագոյն ուղեգործութեան, զոր այս քերթութեան երկու վերջին երգերը այնքան ծանրախոհ վեհութեամբ կը նկարագրեն: Մահապաշտութեան վերջնական հրահանգիչ խրատն այս է որ այս աշխարհիս վրայ կատարեալ երջանկութիւն գոյութիւն չունի:

ՄԱՀԱՊԱՇՏԱՐԱԴԱ

ԵՐԳ Ա.

ԳԻՐԳ ՍԿՋԵԱՆՅ

կամ

ԾԱԳՈՒՄՆ (ԱՏԻ-ԲԱՐՎԱ)

1-Զ

Ուկրասարմաս, Լոմանաբշանա մեծ գուռանի կամ Սուդայի՝ որդին, Նայիմիշա անտառն այցելութեան երթալով սուրբ ճգնաւորներու, որոնք ներկայ կ'ըլլային Մանաբայի կատարած երկոտասանամեայ պատարագին, ասոնք հարցոյցին իրեն թէ ուստի՝ կու գայ: Այսպէս պատասխանեց Սուդայի որդին.

«Ներկայ ըլլալով օձերու զոհին զոր կը մատուցանէր վեհանձն և բարեպաշտ թագաւորն ճանամեծայա, Բարիքիդի որդին, լսեցի հոն մինչեւ վայսամբայանա կը կրկնէր զանգաւն և զարմանալի և սուրբ աւանդութիւնները, որոնք ժողովուած են Մանապահաւորանդան ձեռքներու համար, և զորս անգամ մը գերագոյնն Վիյասա պատմած էր արդէն նոյն ինքն վայսամբայանայի»:

Այս խօսքերուն վրայ ճգնաւորներուն մէջ փափաք արծարծեցաւ իրենք ալ լսելու մի և նոյն պատմութիւնները: Զիջաւ

Սուդայի որդին և յիշեց թէ ինչպէս մինչ Վիյասա մտադիր էր անսահման բերթութեամբ յորինելու, երեցաւ անձամբ Պրահմա գերագոյն աստուածը, և անոր գրագիր սահմանեց կանխաճառ:

Սուդայի որդին յետոյ համառօտ բովանդակութիւն մըրաւ քերթութեամբ թուելով զայն կազմող տասնեւութ գիրքերու և անոնց ստորաբաժանութիւն գլուխներու վերնագիրները: Եւ որովհետեւ քերթութեամբ արտասանուած էր Օնկրոս պատարագին միջոց զոր կը մատուցանէր ճանամեծայա թագաւորն, հարկ էր նախ և առաջ պատմել թէ ինչպէս և ինչո՞ւ համար կը կատարուէր այս զոհը: Այս նպատակին կը ծառայեն երեք երկար, իրարմէ անկախ պատմութիւններ, որոնք այն յարաբերութիւնն միայն ունին իրարու հետ որ ամենքն ալ կը յանգին ճանամեծայա թագաւորին զոհին, որուն ողջակէզին միջոց Մանապահաւորան արտասանուեցաւ:

3

Առաջինն է Բաւշայի պատմութիւնը: Այստա անուամբ սուրբ ճգնաւոր մը երեք աշակերտ ունէր որոնց կատարել կու տար հնազանդութեան, համբերութեան և հաւատարմութեան ամենախիստ հրահանգները: Ասոնց վերջինը, Վետա, իւր աշակերտութիւնն աւարտելով, ինքն ալ իր կարգին աշակերտներն ունեցաւ, որոնցմէ մին, Ուղդանքա, նշանաւոր եղաւ իւր պարտուց յօժարափոյթ և խղճամիտ կատարածով: Ուզելով այս աշակերտն իր աշակերտութեան շրջանը վարժապետին հաճելի բայց ամենադժուար կատարուելիք զործով մը վերջացնել, վարժապետն յանձնեց իրեն որ երթայ և Բաւշա թագաւորէն խնդրէ՝ թագուհուն օղբիլ: Այս օղբուն ամենամեծ անձուկ ունէր Վետա ճգնաւորին կինը, որպէս զի անոնցմով պըճնուի մեծահանդէս արարողութեան օր մը:

1. Սուդա կը կոչուի ուսուցիչն կամ մեկնիչն հին քրիստոնեաներու (կրօնական տաղերու), որովհետեւ Սուդ

դան միանգամայն թէ գուսանն և թէ կատապանն էր հին ինքնակալներու:

Շատ պատահարներէ, և շատ խոչընդոտներ ինչպէսզանքէ վերջ, հաւատարիմն Ուղղանքա ստացաւ Բաւոյնայէն օդերը. սակայն ճանապարհին վրայ կը գողնայ զանոնք իրմէ Դաքշաքա՝ օձերու հօր թագաւորը: Ուղղանքա կը հալածէ զգողը մինչև իւր ստորերկրեայ թագաւորութեան մէջ, և ինտրա և Բարձանեա աստուածներու շնորհիւ կը յաջողի վերստին ձեռք ձգել օդերը, զորս վերջապէս կը յանձնէ իւր վարժապետին կնոջ: Սակայն Դաքշաքայի չար գործը բարեպաշտ աշակերտին մէջ զարթուցած է վրէժխնդրութեան զգացումներ. ասոնց յագուրդ տալու համար կ'երթայ Բարիքշիդի որդի, ճանամե՛նայա թագաւորին արքունիքը, և այսպէս կը խօսի անոր.

«Վերագոյն իշխան, մինչդեռ քու պարտքդ է միակ բանի մ'ուշագիր ըլլալ, դու տղայաբար ուրիշ բանի կը զբաղիս»։ — Պրահմանին այս խօսքերուն վրայ, յետ պարտուպատշաճ յարգութիւնն ընելու անոր, ճանամե՛նայա թագաւորն կը պատասխանէ. «Պաշտպանելով իմ հպատակներս, ես կը կատարեմ իմ պարտքերս իբրև թագաւոր. ըսէ ինձ թէ ինչ է այն զոր պէտք եմ՝ կատարել և որուն համար դու եկած ես հոս»։ Այս ամենաբարի և խաղաղ իշխանին կը պատասխանէ այն առաքինի և ամենաբարի պրահմանը. «Կատարէ քու պարտքդ, ով թագաւոր, վրէժ տա այն չար Դաքշաքայէն, այն օձէն որ քու հայրդ սպաննեց. կը համարիմ որ այլ ևս եկած է ճակատագրէն նա. խտտեալած գործին ժամանակը. քու վեհանձն հօրդ վրէժը խնդրէ, ով թագաւոր. որովհետեւ նա անմեղ, խայթուելով այս չարէն, ինկաւ մեռած ինչպէս ծառ մը՝ կայծակնահար: Այդ եղելիւն, ամբարշտութեամբ հպարտ իւր ուժին վրայ, խայթեց քու հայրդ, իշխանը որ նման էր աստուածներու, պահապանը բարեպաշտ միապետներու ցեղին. չարագործը ետ դարձնել

տուաւ նաև Քասեաբան, որ զինքը խնամելու կը փութար: Դու պէտք ես այն նենգաւորն ողակիղել բոցարծարծ կրակին մէջ. հրամայէ շուտով, ով թագաւոր, օձերու պատարագը»։

4-1Զ

Երկրորդն է Բաւոյնայի պատմութիւնը: Երիտասարդն Ռուռու, մեծ սուրբ Պնդուլի կնոջ Բուլոմայի ցեղէն, հարսնութեան խնդրած էր Սղուուաքեա ճշմարտին որդեգիր գեղեցիկ դուստրը, ազնիւ Բրամատ վարան: Մինչդեռ կը սպասէր հարսանեաց բարենսեհ օրուան, օրիորդը խայթուեցաւ օձ է մեռաւ: Սակայն Ռուռուի արտասուքն ու հեծութիւնը գորովեցին աստուածներու սիրտը, որոնք շնորհեցին որ գեղեցիկ օրիորդն յարուցին առնու, այս պայմանաւ միայն որ Ռուռու իւր կենաց կէսը անոր փոխանցէ: Նա հաւանեցաւ, և բոլորովին երջանիկ, ամուսնացաւ օրիորդին հետ զոր այսպէս հրաշալի կերպով վերստին ստացած էր: Սակայն օձերուն դէմ այն ատենէն ի վեր մահացու ատելութիւն մը սնոյց արտին մէջ, և որքան օձ հանդիպէր, զամենն ալ կ'ըսպաննէր: Մինչև որ օր մը, մինչդեռ ըսպաննելու վրայ էր անձնաս ջրային օձիկ մը, պզտիկ ընտանի օձ մը, սա յորդորեց զինքը որ զթայ և իւր բարկութեան մէջ չխառնէ անմեղները յանցաւորներուն հետ:

«Լսէ՛ ինձ, ով Ռուռու, ով առաքինիդ. ճանատե՛նայան ալ կ'ուզէր յնչիւ բոլոր օձերը. սակայն խեղճերուն փրկութիւնը հոգաց պրահման մը, դիւցազն իրեն ճշմարտեանց զօրութեամբ և խորապէս ճանաչող ամէն վետայեան գիրքերու»։

Այս պրահմանը, ազատողն օձերու որ հազարաւոր կը գահավիժէին բոցերու մէջ ճանամե՛նայայի քահանաներու զօրաւոր երդմնեցուցութենէն մղուած, էր պատանին Ադիթա:

13-39

Երրորդն է Ադիթայի պատմութիւնը:

Քասեաբա սքանչելին, իրեն կին առած էր երկու քոյրեր, Քատրու և Վինադա, որոնց օր մը խոստացաւ շնորհք մը պարգևել: Քատրու ընտրեց հազար որդիք, որ եղան նակաւ կամ օձերը. Վինադա ընտրեց միայն երկու որդիք, բայց աւելի զօրաւոր քան Քատրուի որդիքը: և ասոնք եղան Ուրուա և հաւաւորն ու հսկայաբերձն կարուտա, Վիշնու աստուածոյն նուիրական թուշունը և ռեսերիմ թշնամին օձերու: Երկու քոյրերու մէջ անդադար հակառակութիւն կար և այս յայտնուեցաւ տարօրինակ կերպով զբաւաղութեան. մ'առթին մէջ: Մինչդեռ անոնք օր մը կը շրջապայէին ծովուն ափանց վրայ, հեռուէն տեսան Ուշչայսարավազ աստուածային երկվարը, որ ուրիշ ութ սքանչելեաց հետ ծնած էր ծովու փրփուրէն աստուածներու յուզելով: Ըսաւ այն ատեն Քատրու առ Վինադա:

«Ըսէ ինձ փութով, ո՞վ սիրելի, թէ ինչ գոյն ունի Ուշչայսարավազ ձին»:
Վինադա պատասխանեց. «Յիրաւի սպիտակ է ձիերու այս թագաւորը. մի թէ դու պլազգ կը մտածես. ըսէ դու ևս գոյնը, և գրաւ դնենք»: Ըսաւ Քատրու. «Կը համարիմ, ո՞վ շնորհագեղ, որ այս ձիուն պուշ սև ըլլայ, հապա, գրաւ մը դնենք, և ո՞վ որ կորսնցնէ միւսին գերին ըլլայ»:

Արդ այն աստուածային ձին իրապէս ամենասպիտակ էր, ջինջ՝ լուսնոյ ճառագայթի մը նման: Քատրու սակայն յադթել ուզելով իւր զօրաւր, խաբէութեան մը դիմեց. և կոչելով իրեն հազար որդիքը, սև օձերը, հրամայեց անոնց որ երթան փաթթուին սպիտակ երկվարի պուշին, որպէս զի սև երևնայ: Եւ որովհետև օձերը չուզեցին հնազանդիլ անոր հրամանին, այսպէս անիծեց զանոնք.

«Չձեզ իսպառ պիտի ծախէ կրակը այն օձերու ողջակիցին ժամանակ զոր պիտի մատուցանէ ճանաժանայա, բարեպաշտ և իմաստուն թագաւորն՝ Բանտուի զաւակը»:

Այսպիսի անէճքէ սարսափած, օձերէն ոմանք փաթթուեցան Ուշչայսարավազի պուշին. այնպէս որ երբ յաջորդ առաւօտն երկու քոյրերը ձին դիտելու գնացին, անոր ազին սև տեսան: Վինադա, զօրաւ կորսնցնելով իր քոյրը և հակառակորդ Քատրուին գերին եղաւ. և միայն յետ ամենամեծ ու զարմանահրաշ կործներու և դէպքերու, և շատ երկար ժամանակէ վերջ, զայն գերութեանէն ազատեց իր որդին կարուտա:

Այս ժամանակ ամենամեծ տագնապի մէջ կ'ապրէին օձերը, որոնց վրայ զօրացած էր Քատրուի սպառնալից անէճքը: Այնու հանդերձ մարգարէութիւն մը կը վստահացնէր զիրենք որ բնաջինջ սպառումէն պիտի ազատէ զիրենք այն որդին որ պիտի ծնանի ճարադարու ճգնաւորէն և ճարադարէ՞, Վասուքի օձին քոյրմէն:

40-43

(Ֆարիքշիլի միջադէպը)

Ժամանակաւ թագաւոր մը կար Բարիքշիլ անունով, Քուրունբուրու ցեղին սերունդ, հզօր բազուկներով Բանտուի նման, գերագոյն ի պատերազմի՝ աղեղնաւորաց մէջ. խանդավառ սրտորդութեան, ինչպէս երբեմն իր պապը, այս իշխանը կը պատէր շրջակայքը սպաններով եղնիկներ և կինճեր, բորենիներ ու գոմէշներ և սուրիշ բազմազան կենդանիներ: Օր մը, յետ եղնիկ մը հարուածելու տաշուած նետով մը, աղեղն ուսերուն վրայ գրած,

1. Հոս գեղեցիկ նկարագիր մ'աւ կ'ըլլուի այս յուզման.

2. Հնգիկ բնագիրն այս անունները բոլորովին նոյն ձևով ունի. միայն վերջականէն ան առկանի մէջ կարճ

է, իսկ իրականին մէջ երկար, ինչ որ անկարելի ըլլաւ. լով հայերէնի մէջ պահպանել, ընտրեցինք է ձևին վեհաճել զայն:

հալածեց զայն խիտ անտառի մը մէջ։ Ապա անգին բնտնելով զայն կը հալածէր, աղեղն իր ձեռաց մէջ, ինչպէս ժամանակաւ գերագոյն Ռուսորդ հալածեց երկնից մէջ նուիրական եղնիկը զոր վիրաւորներ էր։ Մինչև այն օրը ոչ մէկ անասուն թագաւորէն խոցուած՝ մահուանէ ազատեր էր։ եղնիկին աներևութանայլ առաջին գուշակութիւն մ'եղաւ այն ճակատագրին որ կը սպառնար Բարիքիդ իշխանին։ Մ'ըլլած շատ հեռու իր անօգուտ հետապնդման մէջ, յոգնած ու ծարաւի, անտառին մէջ գտաւ նա ճգնաւոր մը, որ ամբողջ մէջ նստած, կը ծծէր առատ փրփուրը որ կ'ելլէր կովերու կաթը ծծող հորթերու բերնէն։ Յոգնած և անօթի, թագաւորն ընթացաւ իսկոյն դէպ ի այն խիտ ուխտապահ ճգնաւորը, և վեր բառնալով աղեղն, այսպէս հարցուց անոր. «Ով պրահման, ես եմ Բարիքիդ թագաւորը, Ապհիմանեուի որդին։ տեսար միթէ եղնիկի մ'անցնիլն զոր ես վիրաւորած էի»։

Սակայն այդ մենակեացը, լուռ թեան ուխտէն կապուած, չտուաւ իւրեն բնաւ պատասխան։ Թագաւորը զայրացած, աղեղին ծայրով մեռած օձ մը բառնալով նետեց անոր ուսերուն վրայ։ Սակայն նա բնաւ իսկ չնայեաւ, և ոչ իսկ բառ մ'ըսաւ, ոչ գէշ՝ ոչ բարի։ Տեսնելով զինքն այսպէս մտածութեան մէջ խորապափանց՝ զիջաւ թագաւորին զայրոյթը, և բուրրովին յուզուած դարձաւ վերստին իւր քաղաքը։ Սակայն այն սուրբ մարդը չչարժեցաւ բնաւ տեղէն։ Բնութեամբ համբերատար, այն մեծ ճրգնաւորը՝ թէպէտ և նախատուած, չմտածեց բնաւ անիծել այն թագաւորը որ իւր զայրացկոտ բնութեան համաձայն կը գործէր։ Միւս կողմանէ ալ թագաւորը չէր գիտեր թէ նա այնքան առաքելնի ըլլար, այն պատճառաւ իրեն նախատինք բրած էր։

Այս մեծ ճգնաւորը որդի մ'ունէր Սոնկին անուամբ, այնքան անհամբեր ու զայրացկոտ, որքան ինքն համբերատար էր և հեզահամբոյր։ Այս որդին ալ ամենախիստ ճգնութիւն կը գործադրէր և այնու անսահման զօրութիւն վաստկած էր։ Երբոր Սոնկին, իրեն ընկերաց միոյն ծաղրաբաթ թիւններէն իմացաւ պատահածը և տեսաւ որ իւր պատուական հայրը դեռ իւր ուսերուն վրայ կը կրէր օձին անմաքուր դիակը, զոր Բարիքիդ թագաւորը նետած էր հոն, բուրրովին զայրոյթով բուցափառ անիծեց այդ թագաւորն այս խօսքերով։

«Խոյ թագաւորն օձերու, մորեղնեալ Դաքաքայն, հօր և սուր թունով լին, իմ հմայիցս զօրութեամբ մղուած, այսօրուանէ մինչև եօթն օրերու լրանալը, մեռելոց բնակարանը զրկէ այն չար, պրահմաններու արհամարհող թագաւորը, Գուրուի ցեղին նախատինքը, այն չար թագաւորը որ մեռած օձ մը նետած է այս եղեկիլի ծերուն, իմ հօրս՝ ուսերուն վրայ»։

Ի զուր ծերունի ճգնաւորը Զանաց աւելի զիջանող խորհուրդներու վերածել իւր որդին։ Սոնկին բովանդակ իւր կենաց մէջ սուտ խօսք մ'ըսած չէր, և տուած անէծքը չէր կրնար յետս կոչուիլ։ Լիցաւով սրտի, հայրն իւր բարեպաշտ և առաքինի աշակերտներէ մին՝ Կաւրամուգհան, զրկեց Բարիքիդ թագաւորին քով։

Պատուով ընդունուելով թագաւորէն, Կաւրամուգհան պրահմանը, և յետ հանգիստ առնելու, կրկնեց թագաւորին՝ բոլոր պաշտօնակալաց ներկայութեամբ, Սամիքայի ահաւոր խօսքերն ամբողջապէս։ «Ով մեծ արքայ, պետութեանդ մէջ կ'ապրի ամենառաքինի սուրբ մը Սամիքա անուամբ, հանդարտ, համբերող, ճգնասուն։ Անոր վրէժն վրայ, մինչև նա լուռութեան ուխտը կը կատարէր, ով թագաւոր, դու մեռած օձ մը նետած ես։ Նա համբերութեամբ տարաւ այս քու գործիդ, սակայն անոր որդին չհանդուր-

ժեյ, սա առանց իւր հօրը գիտու-
թեան այսօր անխօսեց զքեզ. եօթն
օրուան մէջ Դաքչաքան քու մահդ պի-
տի պատճառէ: Երբունի ճգնաւորն
աղաչեց ու պաղատեցաւ քու փրկու-
թեանդ համար, սակայն որ և է կեր-
պով անկարելի եղաւ զայրացած որ-
դին հեղապոյն խորհուրդներու վե-
րածել: Այն ատեն նա, քու բարիքդ
մտածելով, դրկեց դիս առ քեզ »:
Լսելով այս ահաւոր խօսքերը, բարե-
պաշտ թագաւորն Քուրուի զաւակ,
մեծապէս վշտացաւ իր գործած յան-
ցանաց համար, և սիրտը կեղեքեցաւ
ցաւէն երբ իմացաւ որ այն պանչելի
ճգնաւորը լուրթեան ուխտ քրած էր
անտաւուն մէջ: Եւ այնքան աւելի սաս-
տիկ եղաւ իւր մօրմոհումը՝ զՍամիրա
ճգնաւորը նախատած ըլլալուն վրայ,
քանի որ նկատեց անոր ներողամիտ
քաղցրութիւնը: Յիրաւի ոչ այնքան
կը ցաւէր այս աստուածային թագա-
ւոր՝ իր մահուան վրայ, որչափ այդ
յանցանքը գործած ըլլալուն վրայ:
Յետոյ արձակեց կարամուքան ը-
սելով իրեն. «Թող այսուհետեւ հաշտ
ըլլայ ինձ հետ պատուական ծերու-
նին»:

Հազիւ թէ մեկնեցաւ կարամուք-
նա, թագաւորը բոլորովին յուզուած
խորհուրդ քրաւ իր նախարարաց հետ:
Այն ամենափորձ իշխանը, որոշումներ
ընելով իր նախարարաց հետ, փոքրիկ
պալատ մը շինել տուաւ մի միայն
հիման վրայ հաստատուած, զոր կա-
րելի էր լաւ պահպանել. դրաւ հոն
պահակապան զինուորներ, բժիշկներ
ու դեղեր և բոլոր շուրջը դասաւորեց
պրահմաններ որոնք ամէն տեսակ մո-
գական հմայութիւնները գիտէին:
Յետոյ պատուիտեան բոլոր գործերը
իւր նախարարաց յանձնելով, առա-
քինի իշխանը մտաւ հոն բնակելու,
ամէն կերպով շուրջնակի պահպա-
նուած: Եւ ոչ ոք կ'ընդունուէր գե-
րագոյն վեհապետին ներկայութեան,

և ոչ իսկ հողմոյ թոյլ արուած էր հոն
մտնել, — Համեղով եօթներորդ օրը,
իմաստուն և մեծ պրահմանն Քասեա-
բա, գնաց դէպ ի թագաւորն զինքը
խնամելու գիտմամբ, որովհետեւ լսած
էր թէ Դաքչաքա, գերագոյն օձը,
այդ ամենալաւ թագաւորը մեռելոց
բնակարանը պիտի տանէր, և կը մը-
տածէր. «Ես պիտի բժշկեմ զինքն
օձերու թագաւորին խայթուածքէն»:
և այսու թէ վաստակ պիտի ունենամ
և թէ իմ պարտքս կատարած պիտի
ըլլամ»:

Արդ մինչդեռ նա այսպիսի մտա-
ծութեան մէջ ընկղմած կը յառաջէր
իւր ճամբուն մէջ, տեսաւ զինքը Դաք-
չաքա, օձերու թագաւորը, որ ծեր
պրահմանի մը երկոյթն առնելով իս-
կոյն, ըսաւ իրեն. «Ո՛ր կ'երթամ,
պատուական ծերունի, այսքան հապ-
ճեպով, և ի՞նչ գործի համար»: Պա-
տասխանեց Քասեաբա. «Այսօր Դաք-
չաքա, գերագոյն օձը, իւր կրակովը
պիտի այրէ Քուրուի զաւակ Բարիք-
չիդը, յաղթական իշխանը. և ես, ով
սիրելի, կ'աճապարեմ իսկոյն առող-
ջացնելու համար այն ամենակարող
թագաւորը, այն ամենապայծառ շա-
ռաւիղը Բանտուի ցեղին, օձերու թա-
գաւորը զինքը խայթելէն վերջ»: Ը-
սաւ Դաքչաքա. «Ես եմ այն Դաքչա-
քան, ով պրահման. ես պիտի սպա-
ռեմ այն իշխանը. դարձիր ետ, ո-
րովհետեւ դու կարողութիւն չունիս
բժշկելու զայն որ ես պիտի խածնեմ»:
Քասեաբա պատասխանեց. «Ես, եր-
թալով քեզմէ խայթուած իշխանին
քով, պիտի բժշկեմ զինքն ջերմէն իմ
յուռու թուրունքներուս զօրով թեմար.
եւ այսպէս կը մտածեմ»: Ըսաւ Դաք-
չաքա. «Եթէ ունիս կարողութիւն
բժշկելու զայն որ ես կը խածնեմ,
այն ատեն ով Քասեաբա, հապա յա-
րութիւն տուր այս ծառին զոր ես
հիմա կը խածնեմ. ցուցուր ինձ քու
մեծ կարողութիւնդ. յուռութեանդ

մէջ. հապա, ճարտար եղիր, ահաւա-
սիկ քու աչքերուդ առջև, ո՞վ բարե-
միտ պրահման, ես պիտի այրեմ այս
նիակրոտայի ծառը: Ըսաւ Քասեա-
բա. «Խած, ով իշխանդ օձերու, այս
ծառը՝ եթէ այնպէս կը հաճիս. յետ
անգամ մը քու խածնելուդ, ես զայն
վերստին պիտի կենդանացնեմ, ով
օձ»:

Վեհանձն Քասեարայի այս խօսքե-
րուն վրայ, գերազոյն իշխանն օձերու
յարձակեցաւ նիակրոտայի ծառին
վրայ և խածաւ զայն. և այն ծառը
վեհանձն օձէն խածուած, թաթա-
խուած բոլորովին սաստիկ թոյնով՝ ամ-
բողջապէս վառուեցաւ: Եւ երբ ծառը
բոցակիզեցաւ, նորէն դարձաւ օձն
առ Քասեարա. «Ձանա ուրեմն հի-
մա, ով ամենաբարի պրահման, վերս-
տին կենդանացնել այս ծառը»: —
Թոյնին սաստկութենէն աճիւնացած
այն ծառին բոլոր մոխիրը ժողվելով,
Քասեարա ըսաւ այս բառերը. «Տես,
ով իշխանդ օձերու, թէ որքան կա-
րողութիւն ունի իմ գիտութիւնս. քու
աչքերուդ առջև, ով օձ, ես վերստին
պիտի կենդանացնեմ այս ծառը»: —
Այն ատեն ուսեալ և պատկառելին
Քասեարա, գերազոյն պրահմանն՝
իւր հմայութեանց միջոցաւ յարու-
թիւն տուաւ այն ծառին որ աճիւ-
նի կոյտի մը վերածուած էր. նախ
դալարացաւ անոր ծիրը, յետոյ ար-
ձակուեցան երկու տերևներ, յետոյ
ոստերն ու ճիւղերը և ամբողջ սա-
ղարթները: Երբ զայս տեսաւ Դաք-
չաքա, ըսաւ. «Չեմ՝ զարմանար տես-
ներով այսպիսի սքանչելիք մը քու
վրադ, որ այնքան հռչակաւոր պրահ-
ման մ'իւս. դու կրնաս ոչնչացնել իմ
և իմ նմաններու թոյնը: Ի՞նչ կը
յուսաս որ կարենաս վաստիկ հոն
երթալովդ, ով ճգնաւոր. որովհետեւ
այն վարձքը զոր դու կը փափաքիս
ստանալ այն իշխանէն, ես կու տամ՝
քեզ զայն, որքան ալ մեծ ըլլայ: Մը-

տածէ որ, մինչդեռ ինդիրը պրահ-
մանի մը անէծքով մահամբձ իշխանի
մը վրայ է, քու յաջողիդ երկրպա-
կան է. և եթէ չկարենաս յաջողիլ,
այս համբաւդ որ կը փայլի երեք աշ-
խարհաց մէջ, պիտի խաւարի ճառա-
գայթեմերէն զրկուած արեւու պէս»: Քասեարա պատասխանեց. «Հարստու-
թեան փափաքով է որ ես հոն կ'եր-
թամ: սակայն եթէ քեզմէ ընդունիմ
զայն, ով օձ, ետ կը դառնամ»: Ը-
սաւ Դաքչաքա. «Էս կու տամ քեզի
աւելի մեծ հարստութիւն քան զայն
որ կը փափաքէիր ստանալ այն թա-
գաւորէն. ետ դարձիր, ով ամենա-
բարի պրահման»: Դաքչաքայի այս
խօսքերուն վրայ, սքանչելի և իմաս-
տուն պրահմանը խորհրդածեց իշխա-
նին բաղդին վրայ, և իւր գերմարդ-
կային ոգեւորութեամբ ճանչնալով որ
անոր կեանքն արդէն վախճանին մեր-
ձեցած էր, դարձաւ ետ, յետ ընդու-
նելու Դաքչաքայէն որքան հարստու-
թիւն որ կ'ուզէր: Այն ատեն Դաք-
չաքա աճապարեց դիմել դէպ ի հաս-
տիւնաբուրա քաղաքը, և լսելով ճա-
նապարհին որ թագաւորը շատ նա-
խանձախնդրութեամբ լաւ պահպա-
նուած էր հմայութիւններով և դե-
ղերով՝ թոյներու դէմ, այսպէս խոր-
հրդածեց. «Հարկ է որ ես որ և է խո-
րագիտութեամբ հնար մը գտնեմ այս
թագաւորին դէմ: Ի՞նչպէս կարելի է
այլապէս»: Այն ատեն Դաքչաքա այն
թագաւորին քով ուղարկեց մի քանի
օձեր, ճգնաւորներու երեւոյթի տակ,
պտուղներու և խոտերու և նուիրա-
կան ջուրի նուէրներով: Այս օձերուն
ըսաւ Դաքչաքա. «Պնայեք խաղաղու-
թեամբ այն թագաւորին, և ըսէք որ
կ'ուզէք նուիրել իրեն այս պտուղնե-
րը, այս ծաղիկները և այս ջուրը»: Օձերը
կատարեցին Դաքչաքայի հրա-
մանը և տարին թագաւորին բոյսերը,
ջուրը և պտուղները: Սա ամենայն
ինչ ընդունեցաւ, և պատշաճ շնորհա-

կարևոր ինչքն յայտնելէ վերջ արձակեց զանոնք: Այն ինչ մեկնեցան այդ իբրև մենակեաց ծպտեալ օձերը, ըսաւ վեհապետն իրեն պաշտօնակալաց և բաւրեղամեքրու: «Կերէք ինձ հետ անպատուութեամբ չեմ ուզիր անոյշ պտուղները»: Այսու թագաւորն, իր նախարարաց հետ կը պատրաստուէր այն պտուղներն ուտելու: սակայն իբրև ճակատագրէ մղուած, այս ինչքն ճգնաւորին խօսքերուն ազդեցութեամբ, նա իրեն համար առաւ բուն խկ այն պտուղը յորում օձը պահուած էր: Եւ մինչդեռ թագաւորը կը ճաշակէր այն պտուղը, կարմրատեսիլ փղերիկ սողուն մը գուրս ելաւ անոր մէջէն, սեւ ամենափոքրիկ լաքերով: Չեղքն առաւ այն սողունը թագաւորն և ըսաւ իր պաշտօնակալաց. «Արեգակն արդէն մայրամուտի վրայ է, այլ ևս երկիւղ չունիմ թոյնէ: սակայն, սուտ չհանելու համար այն ճգնաւորը, թոյլ պիտի տամ որ այս որդը խածնէ զիս, կեղծելով իբրև թէ Դաքլաքան ըլլաւ: այս կերպով քաւած պիտի ըլլամ իմ յանցանքս»: Հաւանեցան նախարարները, թակատաքրէն մղուած: Եւ խկոյն թագաւորն, զինելով սողունը իւր վզին վրայ, ծիծաղեցաւ ուժգին: անմիտը, չէր զգար իւր մօտալուտ մահը: նա կը ծիծաղէր և Դաքլաքա, պտղոյն մէջէն գուրս ելած, գալարուեցաւ անոր վրայ իւր պարոյրներով, և զօրաւոր սոյլ մ'արձակելով օձերու տէրն խածաւ երկրի տէրը:

44-51

Յետ Բարիբէրի անագորոյն մահուան, նախարարները թագաւոր օձեցին անոր որդին ճանամեհայան: Այս միջոցին ճգ-

նաւորն ճարադգարու, իւր նախնեաց հոգիները դժոխքէն ազատելու համար, հաւանեցաւ ամուսնանալ, այն պայմանաւ միայն որ հարսն ալ իր անունն ունենայ և իրեն իբրև ընծայ տրուի, և ինքը պարտական չըլլայ ծախքերու անոր պահպանութեան համար: Յետ երկար և ի զուր թափառմանց զաւառէ զաւառ վերապէս վասուքի օձն ճարադգարուին հարսնու թեան նուիրեց իրեն ըսողը ճարադգարէն: Այս ամուսնութենէն ծնաւ զաւակ մը, որուն անունը դրուեցաւ՝ Ասդիքա: այս սղան մեծցաւ վեհապի լուրջ ուսումնաւ սիրութեանց մէջ, առաքինի և իմաստուն: — Ճանամեհայա թագաւորն, փափաքելով վրէժ խնդրել իւր հօրը մահուան և Դաքլաքայէն առ Ուղղանքա պրահմանն եղած նախատանաց հարամայեց որ կատարուի օձերու մեծ ողջակէզը:

52

Յետոյ, ծիսական սովորութեանց համաձայն սկսաւ օձերու ողջակէզը, մատուցանող քահանայից իւրաքանչիւրն իր պաշտօնին ուղ զնելով: սեղգեաններ հագած, աչքերնին ծուխէն կարմրացած, կը նետներն փայտեր կրակին մէջ հմայական ձևեր արտասանելով: և սարսափեցնելով բոլոր օձերու սրտերը, կը մղէին զիրենք անխուսափելի կերպով կրակին բոցերու մէջ լափէզ ողջակիցուելու: Այն առեւ տեսնուեցաւ թէ ինչպէս օձերն կը գահավիժէին բոցարծար կրակին մէջ, գալարուելով, ողորմագին մէկն զմիւր կանչելով: դողդոջուն, հե ի հե, արչերով և գլուխներով պարուրուած իրարու վրայ, ամենքն ալ կը հոսէին ճարճատուն բոցերու մէջ: և սպիտակներն ու սևերը, կապոյտ-

1. Արեւուտեցն էր վերջին օրուան զոր թագաւորին կենաց վերջնալուծն իբրև պայմանաւոր սահման էր զայրացուտն Սոնկին: Սակայն թագաւորը չզուլակելով բնաւ Դաքլաքայի խորամանկութիւնը, այլ ևս ինքզինքն բոլորովին զերծ կը համարէր անիծեց սպառնալիքէն:

Հոս զեղեցիկ կերպով արտափայլած է հեղեղական մտաց համաձայն ճակատաքրին անողորմելի և անխուսափելի զօրութիւնը:

2. Կրեւել վերագոյն (էջ 247 Թ. 2) դրուած ծանօթութիւնը:

ներն ու ծերերն ու դիտելիկներն կ'իյնային բոցավառ կրակին մէջ ամէն տեսակ ահազին աղաղակներ արձակելով... Այսպէս անխուսափելի մահը գտան հարիւրաւոր հազարներով, միլիոններով, հարիւրաւոր միլիոններով ոմանք ձիերու նման, այլք պատիճներու. սմանք ամհհիք և զօրաւորք կատաղի փիղերու նման, մեծերն ու փոքրեր, ամենազանգոյներով, լի ու ուռած թոյներով, գաւազաններու՝ բերերու նման, խածնողք և զօրաւորք, այդ օձերն ամէնքն ալ հաւասարապէս կը գահավիժէին բուցերուն մէջ, մըղուած իրենց մօրը պատժական աւելծքէն:

53-58

Այլևս քիչեր միայն մնացած էին օձերու ցեղէն, էր պատանին Ասդիբա, յորդորուած իւր Վասուքի հօրեղբօր և ճարաղքարէ մօրը աղաչանքներէն, ներկայացաւ ճանամհնայա թագաւորին, և անոր զովեստները բանահիւսեց այնքան ազնուական և քաղցր բերթութեամբ որ թագաւորն յուզուած, պարգեւեց իրեն որ շնորհք մը խնդրէ: Այն պահուն նոյն ինքն Դաքաքա, օձերու թագաւորն, մղուած ամենագօրաւոր յուռութենէ, մերձ էր կրակին մէջ խնալու. սակայն պատանին խնդրեց իսկոյն ողջակիզին դադարման շնորհքը:

Ի զուր թագաւորն առաջարկեց իրեն ի փոխարէն ամենամեծ զանձեր. Ասդիբա մնաց հաստատուն անտոյգիտալի իւր խնդրուածքին վրայ և թագաւորն, պարտաւորուած իր խոստմանէն, հարկադրուեցաւ հրամայել որ ողջակիզն աւարտի: Այսպէս օձերն իրենց Դաքաքա գլխաւորով հանդերձ, ազատեցան ի սպառնապուռ քնշուելէ՝ պատանի Ասդիբային շնորհիւ:

Այս նուիրական արարողութեան միջոցաւ ժամանակներ, Վայսամբայանա, աւատուածային և գերագոյն գուշակ Վիյասային աշակերտը, Մահապահարադան արտասանեց ճանամհնայա թագաւորին առջև:

59-68

Սկսաւ սա պատմելով նոյն ինքն Վիյասայի ծնունդը, նկարագրեց ոսկեղէն, դեռ անարատ երկրի և երջանկութեան դարը: Պարզաբանեց աստուածներու, կիսաստուածներու, ոգիներու, օձերու, հրակայից, սատանաներու և կենդանեաց և հուսկ ուրեմն մարդկանց ցեղաբանութիւններ:

Ունկնդիրներու ուշադրութիւնն կը դիմէ իսկոյն Քուրուի և Բանտուի սերնդոց նախահայրերուն, որոնք դիւցազնեղութեան ախոյեաններն են և սերունդը Տուշանդայի որդի Պահարադայի: Յետոյ նախ քան ուրիշ ամէն բան, խօսեցաւ պատմիչն այս թագաւորին և իւր առ Սաքունդալայ սիրոյն վրայ:

69-74

(Սաքունդալայի միջադէպն)

Տուշանդա թագաւորն՝ հզօր բազուկներով, շրջապատուած բազմաթիւ գունդերէ գինուորաց, կառքերու, փիղերու և ձիերու, թափանցեց անգամ՝ մը խիտ անտառի մը խորքեր իւր քառապատիկ՝ բանակով հանդերձ, հարիւրաւոր մարտիկներով որոնք սուրբերու նետեր կը կրէին, և զինուած էին բիրերով ու տապարներով, և բազմաթիւ զօրաւորներով որոնք պարսերու նետեր կ'արծակէին: Եւ մինչդեռ այս իշխանը կը յառաջէր, ահա ուրախութեան աղաղակ մը կ'ամբառնայ մարտիկներու բարձր գոչիւններէն,

1. Քառապատիկ՝ որովհետև կազմուած է զինուորներէ, փիղերէ, ձիերէ ու կառքերէ. այս քառապատիկ

(չափօր - անթա) ձևն է որ, ինչպէս գիտենք, ծագումնաւորուած է հատարակի խաղին անունէ:

եղջերափողերու՝ հնչումէն, թմբուկ-ներու դրնդիւնէն, կառքերու անուող ճանչիւնէն և ձիերու սմբակաց տրու-փելէն. աղաղակ մը զինուորաց՝ զա-նազան սպառազինութեամբք, զանա-զան հանգերձանքով, խառն երիւփա-րաց խրխնջմանց, և պայթիւններով ընդհատուած:

Պալատներու պերճապանոցն պա-տըշամներէն կը դիտէին կանայք գերագոյն դիւցազնը, փառապանծ և սիրելի իշխանը, Սաքրայի հանգոյն, սպանող թշնամեաց, ինչպէս առիւծը՝ փիղերու. և դիտելով զինքը, կը նկա-տէին իր մէջ աստուածը որ շանթեր կ'արձակէ. «Ահա մարդկանց վազըր, հզոր վասուի նման, որուն հուժկու բազկաց առջև կ'աներևութանան թըշ-նամեաց գունդերը»: Մինչդեռ այս-պիսի բառերով կը հուշակէին կանայք այն ազգերու թագաւորը, միանգա-մայն սիրայորգողը՝ սնոր զլխուն վրայ կը տեղային ծաղիկներու տարափ մը: Եւ մինչդեռ ամբողջ շուրջանակի կը հնչէին քահանայից գովասանութիւնք, նա բոլորովին գոհ և երջանիկ մտաւ խորաթափանց՝ անտառին մէջ, փա-փաքելով որս մը գտներու... Տուշան-դա, մարդկանց վազըր, իւր հետե-ւորդներով և իւր զինուորներով ու կառքերով, վեր ի վայր յուզեց ան-տառը, սպաններով ամէն տեսակ ա-նասուններ...:

Յետ սպաններու հազարաւոր կեն-դանիների, դեռ եռանդնափառ որսոր-դութեան, թագաւորն իր հետեւորդաց հետ մտաւ ուրիշ անտառ մ'ալ: Յե-տոյ յառաջելով միայնակ հեռու իւր հետեւորդներէն, զօրաւոր իշխանը, քաղցալից ու ծարաւ և յոգնութենէ վաստակաբեկ, հասաւ անտառին ծայ-րը և գտաւ իւր առջև պարզուած

ընդարձակ մերկատարած դաշտավայր մը:

Կտրելով անցաւ զայն ալ թագա-ւորն և հասաւ ուրիշ անտառ մը, զուարթագեղ արտաքոյ կարգի, զո-վասիւք հովիւիկներով զուարթացած, գեղեցիկ մենավայրով մը՝ ծաղկալից ծառերով չըջապատուած, ճոխ դալա-րափթիթ սէգերով, ընդարձակ, քաղ-ցրահնչիւն՝ թռչնոց ճառագումներով, քրքիլալի երգով, ճպուռներու ճռն-չիւններով. չըջապատուած բոլոր քաղ-ցրահնչող հովանաւոր դարաստանով իրենց խիտ սաղարթներու պատճա-ռաւ, գեղեցկազուարճ մարդերով ուր մեղուաց պարսեր կը վխտան. հոն չկայ ծառ մ'առանց ծաղկի, ոչ մի ծառ որ պտուղ չտայ, ոչ մէկ ծառ՝ փշալից կամ որուն վրայ պակսին մե-ղուաց գունդերը. զուարթ թռչնոց գեղգեղմամբ, զարդարուած հովանա-ւոր ծառերով որոնք ամէն եղանակաց մէջ ծաղկալից են... Այսպիսի գե-ղեցկութեամբք զարդարուած տեսաւ թագաւորն այն անտառը, տնկուած գետի եռաւաջ բաժանման վրայ, որ պարզուած էր գրօշակի մը հանգոյն:

Արդ նայելով թռչուններով գեղա-զուարճ այն անտառը, տեսաւ զուար-ճալի և շնորհագեղ մենավայր մը. բազմատեսակ ծառերու մէջ՝ որոնցմով չըջապատուած էր, կը վառէին նուի-րական ուղակիւի կրակները, որոնց ինքն բարեպաշտութեամբ մատոյց պատշաճ յարգանքը: Կային հոն շատ սուրբ մարդիկ, ճգնաւորներ և վաւ լաքիլեւաններ, և ծաղկազարդ պծնուած կը փայլէին հոն Ակնիի նուիրուած բազմաթիւ մատուռներ. հոն կը հոսէր կ'անցնէր Մ'ալիի գետն, ականակիտ և անոյշ ջուրերով... որուն ափանց վրայ հաստատուած էր զուարճագեղ

1. Այսպէս լաւագոյն համարեցանք եղջերափողի վերածել բնաբնի մէջ գործածուած ուսրէից պատեան.

ներով հանուած ձայնը, որուն սեպական և ոչ ալ մեռ-ձաւոր բառ մը հայերէնի մէջ յատկացուած էնք իշխնը:

մենավայրն մեծանձն , պատկառելի ֆասեաբայի , ուր կը յաճախէին սուրբ մարդկանց խումբերը : Այն ատեն թագաւորն տեսնելով այն գետափն մենավայրով , մոտձեց հոն մտնել , եւ հասաւ մեծ պուրակ մը զոր կը զարդարէր Մալինի գեղապաճոյն փափուքներով , բազմահարուստ՝ կղզիներով , հանգոյն բնակարանի նարայի եւ նարայանայի , զոր կը պծնէ Գանգէս , քաղցրահնչիւն հանդիսական սիրաւ մարգներու աղաղակներով : Դէպ ի այս անտառ , նման Չայդարադհայի , դիմեց իշխանը , այցելելու մեծ սուրբ ֆանվայի , ֆասեաբայի առաքինազարդ զաւակին , անհանդուրժելի փայլով ճգնաւորին , կեցնելով իւր շքախումբը՝ դրօշակիրներու եւ ձիաւորներու , հետակներու եւ փիղերու , ի մուստ անտառակին , այսպէս խօսեցաւ թագաւորն . « Հիմա ես պիտի երթամ՝ այցելելու այն սուրբին որ յաղթանակած է կիրճերու , ֆասեաբա ճգնաւորին , դուք հոս սպասեցէք իմ վերադարձին » : Ետ մերկանալու արքայական նշանները , այն ջախջախիչ լծնամեաց , ընկերացած իր տան հազարապետէ եւ դրաններէ քահանայէն , մտաւ այն գեղազուարճ միայնարանը՝ ֆասեաբայի բնակարանը , որուն շուրջը պսակ կը բոլորէին ամենախիտ ուխտերով պատուական ճգնաւորներ :

Այն թագաւորն , հօր բազուկներով , յառաջելով մենավայրին մէջ միայնակ առնոց նախարարաց , չգտաւ հոն այն սուրբը՝ խտապահ ուխտերով , Չոնենելով այն սուրբը եւ նկատելով որ միայնարանը դատարկ է , նա բարձրաձայն աղաղակեց , այնպէս որ անտառն ամբողջ կարծես արձագանգ հնչեց . « Ո՛վ կայ հոս » : Իրեն ձայնը լսելով , Սրիի նման գեղեցիկ աղջիկ մը ելաւ դուրս այն մենավայրէն , ապաշխարողի հանգերձով : Տեսնելով Տուշեանդա թագաւորը , այն սեպուռի օրիւրդը ողջունեց զինքն խոսյն յար-

գանօք « Բարի գալուստ » ի ողջոյնով մը , եւ մատուցանելով իրեն աթոռ մը եւ ոտից լուսնալու շուր եւ հիւրամեծար նուէր մը , հարցուց իշխանին իւր ողջութեան եւ յաղթութեան նկատմամբ : Ետ այսպիսի չարգուծեան եւ այսպիսի հարցմանց , ծիծաղելով մի քիչ , օրիորդն ըսաւ . « Եւ արդ , ի՞նչ կը մնայ ուրեմն ընելու » : Նայելով այն քաղցրաբարբառ օրիորդին , անստգիւտ անդամներով , թագաւորն յետ պատշաճ յարգութիւնը մատուցանելու՝ պատասխանեց անոր . « Ես եկած եմ իմ յարգութիւնս մատուցանելու ամենապատուական սուրբ ֆանվային . ուր գնացած է յարգելին , ով գեղանի . ըսէ ինձ , սիրելի » : Ըսաւ Սաքունդալա . « Իմ հայրս , յարգելին , թողուց մենարանը պատուիր քաղելու համար . սպասէ առ վայր մը եւ կը տեսնես իրեն դառնալը » :

Մինչդեռ սուրբ ճգնաւորը կ'ուշանայ դատաւու , Տուշեանդա կը հարցնէ Սաքունդալայի թէ ո՛վ է ինքն եւ որո՞ն աղջիկը :

Թագաւորին այս խօսքերուն ծիծաղելով պատասխանեց մենարանի աղջիկն այս քաղցրահնչիւն բառերով . « Ո՛վ Տուշեանդա , ես համարուած եմ իբրեւ դուստր պատուական ֆանվայի , հաստատուն , արդար եւ վեհանձն ճրգնաւորին » : Ըսաւ Տուշեանդա . « Ո՛վ ագնիւ օրիորդ , այն պատուականը յարգուած է ամէնէն իրեն ժուժկութեան համար . նոյն ինքն արդարութեան աստուածը կրնայ թերեւ շեղիլ պարկեշտութեան ճանապարհէն , բայց ոչ բնաւ կը շեղի ինքն խտապահն ուխտերու : Ի՞նչպէս կարելի է ուրեմն որ դու ըլլաս անոր դուստրը : Մեծ է յիս տարակոյսը , զոր դու , գեղանի , պէտք ես լուսաւորել » : Ըսաւ Սաքունդալա . « Լսէ արդ , ով թագաւոր , ինչ որ պատմուեցաւ ինձ ըստ ճմարտութեան եւ

թէ ինչպէս ես դուստրն եմ ճշնաւորին, Մինգամ մը հոս եկաւ սրբալեաց մէկն որ կը փափաքէր իմանալ իմ ծննդեանս պատմութիւնը. լսէ, ով իշխան, ինչ որ իրեն պատասխանեց յարգելին Քանովա, այն առիթով»,

Եւ կը պատմէ Քանովայի խօսքերով թէ ինչպէս Ղիսվամիդրա ճգնաւորը իւր ամենախիստ ուխտերով ու ժուժկալ ճգնութեամբք նախանձը յուզեց աստուածներու խումբերու վեհապետ Սաքրայի. որ վախնալով մի գուցէ այն ճգնաւորը իւր անարքիւթեանց զօրութեամբ գերազանցէ քան զինքն և իր աթոռը գրաւէ, զրկեց Մինաքաւ կինը զայն պատրելու: Մինաքաւ, երկիւղալից ու զողոթնու, ճգնաւորին զայրացման հանդիպելու երկիւղիւ, բայց մղուած Սաքրայի մեծասասն հրամանէն և արիացած անոր ոգեղէն հովանաւորութեան խոստովով, ընկեր առնելով իր ձեռնարկին համար Սէրն ու Քամին, որ իւր շունչով կ'ուռուցանէ և կը թոցնէ հեռու Մինաքայի մարմնոյն ծածկոյթ լուսատեսիլ քողը, կը յաղդի պատրել ճգնաւորը և յետ յանցանաց, վերստին երկնազաւառը դառնալէ առաջ, Հիւսիսայտի գեղեցիկ սարաւանդին վրայ, Մալիթի անփանց մօտ՝ կը ծնանի դստրիկ մը և թողով հոն կը մեկնի:

Տեսնելով այն պառկող փոքրիկ աղջիկը հեռաւոր անտառին մէջ ուր կը յաճախեն վագրեր և առիւծներ, չըրկապատեցին զայն ամենուստ անգրգենք, պաշտպանելու համար զինքն այն մտակերներու փնտնելէն, եւ ես՝ երթալով հոն սուրբ լուացմանց համար տեսայ զայն գետնաւորած այն հեռաւոր գեղապաճոյճ անտառին մէջ, չըրկապատուած անգրգենքէ. և առնելով զայն ինձ հետ, որդեգրեցի ինձ իբրեւ իմ դուստրս. որովհետեւ սրբազան պատուիրանաց համաձայն հաւասար

լուսպէս «հայր» կը կոչուին երեքն ալ, նա որ կեանք կը պատճառէ, նա որ կեանքը կը վրկէ, և նա որ կերակրով կեանքը կը պահպանէ: Եւ որովհետեւ գտած էի զինքը ամայի անտառին մէջ չըրկապատուած անգրգենքէ (Սաքունը), այսպէս անուանեցի զինքը Սաքունդալա: Գիտցի որ ուրեմն, ով պրահման, որ ես զՍաքունդալա կը նկատեմ իբրեւ իմ դուստրս և նա, անսողիւտն ամենին, կը նկատէ զիս իբրեւ իւր հայրը:

Հասա Սաքունդալա. «Սյապէս պատասխանեց նա՝ այն մեծ սրբալեաց մարդուն. դու ես ով իշխան, հիմա գիտես որ ես Քանովայի դուստրն եմ. որովհետեւ ես՝ իմ հայրս ճանչցած չըլլալով, իբրեւ իմ հայրս կը նկատեմ զՔանովա: Ով թագաւոր, ինչպէս որ լսած էի այս բանս, այնպէս ալ պատմեցի քեզ»:

Հասա Տուշեանդա. «Քու բոլոր պատմածէդ, ով գեղանի, յայտնի կ'երևի որ դու սերունդ ես թագաւորաց: Գեղեցիկ օրիորդ, իմ կ'ինս եղիր. լսէ ինձ, ինչ շնորհք կը խընդրես ինձմէ. ոսկեղէն քառամանեակ մը, հանդերձներ, ոսկի օդեր, մարգարիտներ և գոհար նշուլագեղ ալունք զսնազան երկիրներէ բերուած, ոսկեղէն զարդարանք և թանկագին գորգեր ես կ'ընծայեմ քեզ այսօր. քուկդ ըլլայ իմ թողաւորութիւնս. առ զիս իբրեւ քու փեսայդ, ով գեղանի. կատարուի մեր ամուսնութիւնը, ըստ արարողութեան կանոնադրայի. որովհետեւ ամուսնութեան ծէսերու մէջ, ով շնորհապարդ, լաւագոյնն այս կը համարուի»:

Հասա Սաքունդալա. «Իմ հայրս, ով թագաւոր, մեծարանէն հեռացաւ պտուղներ ժողովելու համար. ապաստ

1. Քանովան է որ կը պատմէ Սաքունդալայի ծննդն. զիս պատմութիւնը ճշտ ալ բառերով առ միւս ճշգր

նաւորն, և Սաքունդալա կը կրկնէ այժմ բառ առ բառ իր լսածները:

մի քիչ իրեն դարձին, և նա զիս քեզ հարմնութեան պիտի տայ»:

Տուշեանդա այն ատեն կը բացատրէ թէ ըստ օրինաց ութ տեսակ ամուսնութեան ծէսեր կան զանազան դասակարգի անձանց վերապահաւ՝, ամէնքն ալ օրինաւոր և վաւերական, բացի երկուքէն, և թէ իրենց համար սեպհական և ընտրելագոյն ծէսն է Կանտոնարիան, յատուկ գինուորականաց, որուն համաձայն իւրաքանչիւր մարդ առաջին ծնողն է իր անձին և իւրաքանչիւր ոք կրնայ տրամադրել իր անձին նկատմամբ լիովին ազատութեամբ:

«Դու եւրեմն կարող ես տալ ինքզինքդ ինձ հարմնութեան ըստ օրինաց»:

Ըսաւ Սաքունդալա. «Այս է եթէ օրինաց ճանապարհը և եթէ ես ազատ եմ իմ անձիս տրամադրութեան, լսէ ով իշխան Բուրուի սերնդոց, թէ ինչ պայմանաւ ես կը համաձայնիմ ամուսնութեան: Խոստայիր ինձ ճիշդ մարտութեամբ ինչ որ՝ ես ծածուկ կ'ըսեմ՝ քեզ. եթէ որդի մը ծնանի ինձմէ, նա ըլլայ քու գահուդ անմիջական յայրորդը. ով մեծ թագաւոր, զայս կ'ըսեմ՝ քեզ ճիշդարտապէս. բաւական է որ այս կատարուի, ես քու հարսդ կ'ըլլամ, ով Տուշեանդա»:

— «Այնպէս ըլլայ», պատասխանեց թագաւորն անկապարդ. և ես պիտի տանիմ զքեզ յետոյ իմ քաղաքս, ինչպէս որ արժանի ես, ո՛վ մաքրած իծաղ. զայս կ'ըսեմ՝ քեզ ճիշդարտութեամբ»:

Այսպէս ըսելով, այն բարեպաշտ թագաւորը ըռնեց գեղանի շարժմամբ օրիորդին ձեռքէն, ինչպէս որ արարողութիւնն էր, և կատարուեցաւ պըսակը: Եւ մինչդեռ պիտի մեկնէր, կր կրկնէր շատ անգամ՝ մխիթարելով զինքը. «Պիտի զրկեմ քեզ համար քառապատիկ բանակներ որ զքեզ իմ արքունիքս բերեն, ով մաքրած իծաղդ»:

Այս խոստումն ընելով իրեն, իշխանը մեկնեցաւ՝ ոչ սակայն առանց մտաժելու Քասեարային վրայ. «Ի՞նչ պիտի ընէ պատուական ճգնաւորն եթէ գիտնայ այս եղածն»:

Այսպիսի մտածութեամբ մտաւ նա վերստին իւր քաղաքը: Իրեն մեկնելէն քիչ ժամանակ վերջ, ահա դարձաւ Քանկա իւր մեհարանը. և Սաքունդալա տմնալով չգնաց իւր հօրն ընդառաջ: Սակայն պատուական Քանկան, մեծ ճգնաւորը, իւր աստուածային գիտութեան գերբնական տեսութեամբ ամենայն ինչ արդէն հասկցած ըլլալով, այսպէս ըսաւ իրեն լի գոհութեամբ. «Եւ ծուկ ամուսնութիւնն այն մարդուն հետ, զոր այսօր կատարեցիր դու առանց ինձ հետ խորհրդակցելու, հակառակ չէ պարկեշտութեան օրինաց. որովհետեւ կանոնարկաւ ծէսը զինուորականաց համար ընտրելագոյն ձևն է ամուսնութեան. այն կը կատարուի ծածուկ, առանց օրհնութեան ձեւերու, երկու սիրելեաց մէջ: Եւ առաքինի ու վեհանձն և գերագանց է մարդկանց մէջ այն Տուշեանդան զոր

1. Այս յիշուած ութ ծէսերն են. պրահմայականը, տայվան, արշան, բրանարագեան, ասուրան, կանտարվան, ուցչասան և վերջապէս՝ քայսաշան: Մանու Սվա. յամպուկան բացատրած է թէ ո՛ր ծէսը սեպհական և օրինաւոր է իւրաքանչիւր դասակարգի և ցեղի անձանց: Առաջինը կը կայանայ յայնմ որ հարս էր տրուի կամ կ'ընծայուի արժանաւոր փեսայի մը. երկրորդը՝ երբ փեսան գոհագործող ցանկայ մ'է. երրորդը կը կատարուի հարսին հօրը զոյգ մը կեննր նուիրելով. չորրորդն է երբ փեսան ինքնիկ ամուսնութեան ինքզուրեմքն ընէ.

հինգերորդին համար կը պահանջուի երկուստեց պայմանաւորուած զուգար կամ զին մը. վեցերորդն է ազատ միութիւնը, առանց կանխաւ ծնողաց հաճութիւնն հարցնելու. յոթերորդն է բռնի առեւտրութիւն և ութերորդն՝ խաբէութեամբ առեւտրութիւն: Առաջին չորսը յամենաբարուած են պրահմաններու, Թագաւորաց համար Թոյլ տուեալ է երեքին նաև ուցչասան, սակայն բուն իրենց և բոլոր զինուորականաց յատուկ վերապահեալ ծէսն է կանոնարկաւ: Այս ծէսերը կը գտնուին նաև լիւնական Մանուի (Ռրինազորց) մէջ:

դու, ով Սաքունդալա, բնորեցիք այսօր քեզ սիրելի ամուսին: Պիտի ծնանիս վեհանձնն և ամենահզօր պաւակ մը, որ պիտի թագաւորէ բովանդակ աշխարհի զոր ովկէանը կը ընշապատէ: և անյաղթելի պիտի ըլլայ միշտ իր բանակն որ շարժի ընդդէմ թըշնամեաց այն վեհանձն ինքնակալի հրամանատարութեամբ»: Այն ատեն նա լուարով վաստակաբէկ ճգնաւորին սոգեբը, և բառնալով անոր բեռն ու գեղեցիկ կարգաւորութեամբ տեղաւորելով պտուղներն, այսպէս խօսեցաւ. «Ես բնորեցի ինձ ամուսին Տուշեանդա թագաւորն, գերազոյշն մարդկանց մէջ. պարգեւէ դու ուրեմն արդ իրեն և իրեններուն շնորհք մը»:

Ըսաւ Քանվա, «Բարեյօժար եմ իրեն քու սիրոյդ համար, ով ազնուական օրիորդ. ընտրէ, ով սիրելի, թէ ինչ շնորհք կը փափաքիս ինձմէ»: Այն ատեն Սաքունդալա, բոլորովին Տուշեանդայի բարութիւնը ցանկալով, ընտրեց իբրեւ շնորհք զայս որ անոր յաջորդները միշտ պահպանեն իրենց արքունի գահը և միշտ առաքինի ըլլան:

— Յետ մեկնելու Տուշեանդային առ Սաքունդալա խոստումներն ընելէն վերջ, սա շնորհագեղն, ծնաւ զաւակ մը, իշխան մը անսահմանելի զօրութեամբ: Երբ լրացան երեք տարիներ, բարեպաշտն Քանվա կատարեց ըստ օրինաց ծննդեան արարողութիւնքն կայն, Տուշեանդայի այն որդւոյն, նշուլագեղ իբրեւ կենդանի բոց հրափառ, ճոխ առաքինութեամբ, ազնուութեամբ և գեղեցկութեամբ: Արագապէս կ'աճէր այն մանուկը. սպիտակ և հատու սրեալ էին ատամներն, զօրաւոր՝ հանդոյն առիւծի, մեծ, և վեհութեան գծով իւր ձեռքը նշանուած էր. լայն ճակատով, ամենազօրաւոր, գեղեցիկ, աստուածային զաւակի մը նման: Դեռ հազիւ վեցամեայ պատանեակ, նա ամենագո-

րաւոր, մենալայրի ծառերուն կը կապէր առիւծներ ու վագրեր, կինճեր և գոմէշներ ու փիղեր. և խաղալով այս գաղաններու հետ, հեծնալով անոնց վրայ ու սանճելով զանոնք կ'արշաւէր. այնքան որ Քանվայի մենալայրին մէջ գտնուող ամէնքը կ'անուանէին զայն նուաձող ամենայնի (Սարվատմանա): Այս պատանոյն գերմարդկային գործերը նկատելով, սրբաւեաց մարդն ըսաւ Սաքունդալայի որ իրեն այնպէս կը թուէր թէ այլեւս հասած է ժամանակն զինքն արքունի գահուն թագաժառանգ օծելու: Ճանչնալով անոր մեծ զօրութիւնը, Քանվա ըսաւ իրեն աշակերտաց. «Շուտով տարէք այս տունէն Սաքունդալան և իրեն զաւակը և տարէք զինքը, ամէն տեսակ բարենսեհ գուշակութեանց նշաններով զարդարուած, իւր ամուսնոյն արքունիքը. որովհետեւ լաւ չէ որ ամուսնացեալ կանայք շատ երկար ժամանակ մնան իրենց ծնողաց սուրը. այդ վնաս կը բերէ հաւատարմութեան, պարկեշտութեան և բարի համբաւոյ. գնացէք ուրեմն առանց յապաղելու»: Եւ բոլոր այն զօրաւորներն հնազանդեցան, և ուղեւորուեցան, իրենց առջև ունենալով Սաքունդալան և իւր որդին, դէպ ի հաստինաբուրա:

Իրեն ընտանի անտառէն մեկնեցաւ կինն և գնաց Տուշեանդայի քով, տանելով իւր հետ զաւակը՝ լոտոսի աշուղներով, նման անմահներու զաւակի մը: Եւ մինչդեռ իւր ընկերները, ողջունելով զինքը կը վերադառնային իրենց մենալայրը, նա յետ հրաման խնդրելու և ստանալու՝ միտնելու համար, իւր որդւով միասին որ նորածագ արեւու նման կը ճառագայթէր, յառաջեց դէպի թագաւորն և մատուցանելով իրեն պատաճական յարգութիւնը, այսպէս խօսեցաւ անոր. «Այս քու որդիդ, ով արքայ, օծուի քու շնորհիւ ժառանգ քու գա-

հուգ. ահաւասիկ այն որդին, աստուածային տեսլամբ, զոր ես ծնայ քեզ. հաստատուն կեցիր խոտմանդ վրայ, ով գերագոյնդ. յիշէ ինչ պայման որ առաջուց հաստատեցիր իմ ամուսնութեան համար, փանկայի մենաւրանին մէջ»։ Այն ատեն թագաւորն, լսելով անոր խօսքերը, թէպէտ և լաւ յիշեց ամենայն ինչ, ըսաւ. «Ես ոչինչ չեմ յիշեր. որո՞նք գուտարն ես գու, եղկելի ապաշխարող. ես չեմ յիշեր բնաւ որ քեզ հետ որ և է յարարեւրութիւն ունեցած ըլլամ. գնա ուրեմն, և կամ կեցիր. ըրէ՛ ինչ որ կը հաւճիս»։ Այս խօսքերուն վրայ իբրև աւսթահար մնաց գեղանին. եղկիկին յափշտակուած ինքն իրմէ գուրս, կեցաւ, ցաւէն բոլորովին անշարժ, սեան մը նման. Յեսոյ աչքերը բարկութեանէն ու զայրոյթէն կարմրացած, շրթթունքները դողդոջուն, նայեցաւ խոտու հայեացքով թագաւորին վրայ, ժողովաւ աչքերով, իբրև թէ զինքն ածինճանել ուզէր։ Եւ սակայն զսպելով իւր զայրոյթը, որ երեսէն կ'արտայայտուի, նա զսպեց մտաւոր վերացման ներքին հուրը. և յետ վայրկեան մը խորհրդածելու, բարկացած, պզգալով և վշտահար, նայելով իւր ամուսնոյն երեսն այսպէս ըսաւ անոր. «Ով մեծ թագաւոր զիս ճանչնալով հանդերձ, ի՞նչպէս չես երկնչիր ըսելու, «քեզ չեմ ճանչնար», ռամիկ մարդու մը նման ստելով. քու սիրտդ ինքնին գիտէ թէ՛ որն է ճշմարտութիւնը և որն է սուտը. լսէ՛ ինչ որ նա կ'ըսէ քեզ և մի նուաստացնելու ինքզինքդ. նա որ, իր մը մտածելով հանդերձ, ուրիշ մը կ'արտաբերէ, ինչպիսի՛ եղեռներ գործելու կարող չէ, գող հանդիսանալով ինքն իւր հոգւոյն. Դու կը համարիս միայնակ ըլլալ, և չես գիտեր որ քու սրտդ խորը կը բնակի վագեմի Տեսանող մը, որ կը ճանչնայ քու ամէն չար գործերդ. և կը համարձակիս իրեն

ներկայութեամբ ստութեամբ գործելու. կը համարի չարագործն թէ ոչ ոք գիտնայ ինչ որ ինքը կը գործէ. և սակայն գիտեն զայն աստուածք, և այն հոգին որ ի ներքս իւր անձին կայ։ Արեգակն ու յուսին, հողմն և հուրը, երկինք ու երկիր, յուրերը, սիրտը, Եամա, տիւն ու գիշերը, արշայրյան ու երեկոյն, արդարութեան աստուածը, կը ճանչնան մարդկային ամէն գործերը. և միայն նա որ իւր սրտին մէջ կը կրէ խաղաղ և պայծառ իրեն գործոց վկայութիւնը, առ ինքն բարեսէր կը գտնէ մահուան աստուածը... Մի՛ արհամարհեր զիս մտածելով որ միայնակ ես անձամբ եկած եմ հոս. ընդհակառակն պէտք էիր պատուել հաւատարիմ ամուսինն որ անձամբ եկած է հոս. ինչու համար, քու բոլոր արքունեացդ առջև ինձ հետ այսպէս անմեծար կը վարուիս. մի՛ թէ անապատի՛ կը խօսիմ. ինչու չես ունկն դնելու ինձ... Կէնը, ալ բազումն է անայն գործոց մէջ, կէնը, սուտոյն է զաւակաց, կէնը՝ կեանքն է իւր ամուսնոյն, որ ամուսնոյն համար միայն կ'ապրի. նա՛ կէսն իւր ամուսնոյն, նա՛ ընտրեկազոյն բարեկամն, նա՛ աղբիւր առաքինութեան, բարօրութեան և սիրոյ, նա՛ արմատ փրկութեան. անով՝ ամէն կրօնական գործ կը կատարուի, անով՝ յաջող կը զարգանայ տուն մը, իրմէ կու գայ ուրախութիւնն, իրմէ՛ երջանկութիւնն, Առանձնութեան մէջ անոնք են որ կը լրացնեն բարեկամներու պակասը իրենց քաղցը խօսքերով. սրբազան պարագայից մէջ, անոնք են որ հօրը կը փոխանակեն. տառապելոյն՝ անոնք են մայր, անապատներու մէջ՝ ուղեւորին կու տան սնունդ և կազդուրումն, ամուսնացեալ մարդը վստահութիւն կը ներշնչէ. յիրաւի կ'ինն է ճանապարհ փրկութեան... Իսկ երբ իւր ամուսնէն ծնած զաւակը նկատէ, հայր մը որ կարծես իւր իսկ գէմբը հա-

յիւրոյ մէջ տեսնէր, կ'ուրախանայ առաքինւոյ մը նման որ արքայութեան հասած է: Երբ որդեակը, բարոյովին փոշելից, մերձեցաւ իւր հօրը կը գրկէ զայն, կայ մի/թէ քան զայս աւելի մեծ ուրախութիւն: Եւ ինչո՞ւ ուրեմն դու փոյթ չունիս այս մանուկան վրայ որ ինքնին մերձեցած է առ քեզ և քեզի կ'ուզէ սիրալիր քաղցր հայեանքներ: Մը/խններն անգամ իրենց հակիթները կը պահպանեն առանց խորտակելու: Ընչպէս դու, որ կը ճանչնաս թէ ինչ է քու պարտքդ, պիտի չպաշտպանես քու հարազատ զաւակդ: Ոչ մէկ չփումն հանդերձի, ոչ մէկ գգուանք կնոյ, ոչ մէկ յոգանք ջուրերու կարող է այնքան ուրախութիւն պատճառել որքան որդեակի մը փայփայանքն երբ վիզ-փաթթութիւն: Սաւորին մարդկանց մէջ՝ է պրահմանք. գերագոյնն չորքոտանոց՝ է կովը. պատուական քան զամէնքն՝ է ուտուցիւր. բայց ոչ մէկ բան աւելի քաղցր է քան իւր զաւակին գուրգուրանքը: Թող ուրեմն որ այս չնորհադարգ պատանին յօսփէ զքեզ գրկելով. չկայ քաղցրագոյն հպում մը աշխարհիս վրայ քան որդւոց գրգուռները...

Ի՞նչ յանցանք գործած եմ ես նախորդ կեանքի մը մէջ, որուն համար, անգամ մ'արդէն իմ ծնողքէս լքուած մանկութեանս միջոց, հիմայ ես քեզմէ ալ մերժուիմ լաւ ուրեմն, եթէ մերժես զիս, պիտի դառնամ վերտոին մենավայրը. սակայն այս պատանեակը, այս քու զաւակդ պէտք չէ որ դու անտեսես»:

Ըսաւ Տուչեանդա. «Ես ոչինչ չեմ գիտեր այս սոյուն նկատմամբ զոր դու ծնած ես. կիները ստախոս են. ո՞վ հասաւք պիտի ընծայէ քու խօսքերուդ. քու մայրդ Մենաքա, որ անգլխութեամբ թողուց զքեզ Հիմպագի զառիվայրին վրայ, թառամած ծագկեպունջի մը նման որ մէկդի կը նե-

տուի, չարակին մ'է. և անգութ եղաւ նոյն իսկ քու հայրդ Վիվամիդրա, որ պատրուեցաւ ի սիրոյ, այն զինուորականը որ հետամուտ էր պրահմանի պատուոյն արժանանալու: Սակայն թող Մենաքա երկնային յաւերճարանաց առաջինն ըլլայ, և քու հայրդ առաջինն՝ մեծամեծ սուրբերու: Ընչպէս կրնաս դու անոնց դուստրն ըլլալ, որ եկած ես հոս անպատկառ կնոյ մը հանդոյն խօսելու. քու խօսքերդ արժանի չեն հաւտալու. չե՞ս ամէնար զանոնք իմ առջեւ արտասանելու. գնա, չարասէր ապաշխարող. ինչ յարաբերութիւն կարելի է որ ըլլայ այն գերագոյն սրբակեցային և արասրաս Մենաքայի և քու մէջդ որ ապաշխարողի ոգորմուկ հանդերձն զգեցած ես. և այս քու զաւակդ յիւրաի գեղեցիկ ու կայտառ և լաւ գորաւոր է իւր հասակին համեմատ. ինչպէս կարելի է որ այնքան քիչ ժամանակի մէջ աճած ըլլայ այսպէս կաշնոյ բունի մը նման: Դնած Մենաքայէն վայրկեանակոն սիրային քմուհաճոյքի մը պահուն, շատ անարգ է քու ծնունդդ, և դու կը խօսիս անպատկառ կնոյ մը նման: Ես ոչինչ չեմ գիտեր բոլոր քու ըսածներեդ. ես չեմ ճանչնար զքեզ. գնա՛ ուրեմն ուր որ կ'ախորժես»:

Ըսաւ Սաքունդալա. «Ով թագաւոր, դու կը տեսնես ուրիշներու թերութիւնքը, թէպէտ ե փրքրիկ ըլլան մանանիւղ հատիկներու նման. և կը կեղծես չտեսնել քու թերութիւնքդ, որքան ալ մեծ ըլլան Չիլլայի պտուղներու հանգոյն: Մենաքա աստուածներու մէջ է, մանաւանդ թէ աստուածներ զինքը կը պատուեն. իմ ցեղս, ով Տուչեանդա, բարձրագոյն է քան քուկդ. Գու թափառական կը չըլլիս երկրիս վրայ, ով թագաւոր. ես կը շարժիմ երկնից մէջ. իմ և քու մէջդ այնքան տարբերութիւն կայ, որքան ընդ մէջ Մերու լեռան և մա-

նանխոյ հատի մը... Թիմարը, երբ կը լսէ բարի և չար խօսքերու արտասանուիլը, ուշ կը գնէ չարերու և զանոնք կ'ընտրէ ինչպէս խոզը կ'ընտրէ աղբերը, Սակայն իմաստունները լսէ բարի և չար խօսքերու արտասանուիլը, բարիներուն ուշ կը գնէ, և զանոնք կ'ընտրէ, ինչպէս կարապը խմելու միջոց կը զատէ կաթը ջուրէն՝ որուն խառնուած է։ Այնպէս Վիսարիոն վրայ չկայ բան մ'աւելի ծիծաղելի քան զայս, որ ամբարիշտ մը ամբարիշտ անուանէ զսուրբը։ Դու, ով վեհապետ հօգոր, պէտք չես այժմ ստուլիճան գիմել։ Զրամարի մը սրբազան նուէրը աւելի կ'արժէ քան հարիւր ջրհորներու նուէրը։ Հարիւր ջրամարներէն աւելի կ'արժէ ողջակէզ մը մատուցանելը, հարիւր ողջակէզներէ աւելի կ'արժէ որդեակ մը։ սակայն ճշմարտութիւնը հարիւր զաւակներէ ալ աւելի կ'արժէ։ Թող կշռեն կշռոյ մը վրայ հազար ձիերու ողջակէզներ և ճշմարտութիւնը։ ճշմարտութիւնը աւելի ծանր պիտի կշռէ քան հազար ողջակէզներ։ Ով արքայ, ճշմարիտ խօսք մը կ'արժէ այնքան, և գեռ ալ աւելի, որքան բովանդակ վետաներու ուսումն, որքան ամբողջ ուխտագնացութեանց մէջ սրբազան լուացմունք։ Չկայ պարտք մը որ հաւասարի ճշմարտութեան, չկայ ինչ մը քան զճշմարտութիւն գերազոյն, ինչպէս չկայ բան մը չարագոյն քան զսուրբ։ Գնամարտութիւնն, ով թագաւոր, է ամենաբարձր աստուածութիւնը, ճշմարտութիւնն է ամենավեհ ուխտը։ մի թերանար քու խոստմանդ մէջ, ով թագաւոր, հաւատարիմ ըլլայ քու խոստումդ։ Բայց սակայն եթէ կը յարատեւես ստուլիճան մէջ և եթէ հաւատք չես ընծայեր իմ խօսքերու, լաւ ուրեմն, ես կ'երթամ։ Ինչպէս կրնամ սէր զգալ քեզ նման մէկու մը հանդէպ։ Սակայն առանց

քեզի ալ, ով Տուշեանդա, այս իմ զաւակ պիտի թագաւորէ այն երկրին վրայ զոր չորս ովկէաններ կը շրջապատեն և որուն պսակը կը կազմէ լեռներու թագաւորը»։

Եւ այս խօսքերն ըսելու առ թագաւորն, Սաքունդալա կը պատրաստուէր մեկնելու։ Բայց այն ատեն անմարմնական ձայն մը այսպէս խօսեցաւ երկնքէն առ Տուշեանդա, որուն շուրջը բոլորած էին նախարարները, ուսուցիչները, մատրանապետը և քահանայք։ «Դաստիարակէ զաւակդ, ով Տուշեանդա, և մի նախատեր վճաքունդալա։ Դու ես այս մանկան ծնողը, նա ճշմարիտը խօսեցաւ։ Եւ ուրովհետեւ իմ հրամանովս է որ պիտի դաստիարակես (պիսալ) այս քու որդեակդ, ուստի անոր անունն ըլլայ Պհարադա»։

— Լսելով երկնից բնակչաց պատուիրած այս հրամանը, Բուրուի զաւակ թագաւորն, ուրախացած, ըսաւ իրեն պաշտօնակալաց և մատրանապետին. «Գիտ.ք ևս լսեցէք այս աստուածային պատգամին խօսքերը։ Ես ալ լաւ ճանչցայ իր մէջ իմ զաւակս, սակայն եթէ կնոջ խօսքերուն միայն նայելով առնուի զինքն իբրեւ իմ որդիս, կրնար ժողովորդեան մէջ տարակոյս մը մնալ, մի գուցէ նա անհարգատ ըլլայ»։

— Ուրախ և գոհութեամբ լի ընդունեցաւ այն ատեն թագաւորն այն զաւակը, նուիրագործուած աստուածային պատգամին խօսքերէն։ Եւ բոլորովին երջանիկ, յետ կատարելու հօր վերաբերեալ սրբազան արարողութիւնները, համբուրեց որդին, և գրկեց զայն սիրալիւր, հրճուելով աւանոր գոռանաց վրայ, մինչդեռ պրահմանները կ'օրհնէին զինքը և գուսանները կ'երգէին անոր գովեստները։ Եւ նաև իւր ամուսնոյն Տուշեանդայի մատոյց պարտուպատշաճ պատիւնն։

րը... Թեոդո Սաքունդարյայի այս գաւ-
կին Պիարայա անունը դնելով հան-
դիսապէս օժեց զայն թաղաժառանգ-
իւր դահուն՝:

ՑԵՂԵՐՈՒ ԽԱՌՆՈՒՐԴԻՆ

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

Յսոցորդ համառօտ տեղեկութիւնը քա-
ղուած է Հռովմայ արքունի Ալէսարիա-
գրական (Բոլետտինո 1916 փետրուարի
պրակէն (Boillettino della R. Soc. Geogr.
Serie V. Vol. V. 1 Febr. 1916 N. 2 էջ
137-138): Ամփոփումն է ընդարձակ յո-
ղուածի մը զոր G. Elliot Smith հրատա-
րակած էր Rivista italiana di Sociologia
(Fasc. V-VI. 1915) Հռովմայ (Բոլետտինո)
նախան (Բոլետտինոն պարբերական հուն-
դիսին մէջ:

Եգիպտոս՝ ցեղերու խառնուրդին ուսու-
նասիրութեան համար, արտակարգ կա-
րեւորութիւն ունեցող դաշտ մըն է: Քրիս-
տոսէ առաջ, չորս հազարորդին սկիզբները,
Եգիպտոսի տիրեց ժողովուրդը մը բոլորովին
զերծ օտար տարրերէն որ հինգ կամ վեց
դար յետոյ սկսան երևան գալ:

Նախա — եգիպտացիք կը պատկանէին
թխազոյն ցեղի մը, որ ի սկզբան Մի-
ջերկրականի բովանդակ հիւսիսային ա-
փունցը կը բնակէր և յետոյ մէկ կող-
մանէ տարածուեցաւ արևմտեան Եւրոպա
ու մինչ կողմանէ Սոմալիան և Հնդկաստան:

Կաւարթութեան մէջ շատ ճարտար
էին ու հաւանօրէն ոստայնանկութեան և
մետաղագործութեան նախկին հնարողներն

եղան, Բնդհակառակն շէնքերու և զէնքե-
րու շինութեան մէջ դանդաղ յառաջա-
ցան: Այս բանն կ'ապացուցանէ թէ միշտ
հարկը չէ որ կը զարգացնէ ճարտար-
արուեստը:

Եգիպտոս զաղթող նախկին ժողովուրդ-
ները — երբ տակաւին Նախա — եգիպտա-
ցիք կը տրէին երկրին — անոնք եղան
զոր Լուան Հայակերպ (Armenoide)
կ'անուանէ: Ասոնցմէ ոմանք վերին Ա-
նատոլիա կը բնակէին, ուր շէնքեր՝ — ա-
ռաջիններէն շատ տարբեր — Միջերկրա-
կանի, կարմիր ծովուն և Պարսից ծոցին
վաճառականութեան մէջ հզօրացած էին:
Եգիպտոս ասպատակողները այս երկրորդ
հիւղին կը պատկանէին՝: Երկու ցեղերու
խառնուրդը (amalgama), առաջին հա-
լըստութեան ժամանակ կ'իյնայ, թէ մարդ-
կային մնացորդները և թէ բուրգերու շրջ-
ջանին արձանները, նորեկներու մարմնոյ
կազմուածքը (fattezza) բուն այրական կը
ցուցնեն, մինչդեռ Նախա — եգիպտացիք ա-
ւելի կանացի էին: Հակառակ այնչափ օ-
տար արեան խառնուրդի և ծաւալման՝ զոր
բուրգերու շրջանին քաղաքականութիւնը
այդ խառնուրդով ունեցաւ, անկարելի է
գտնել զարգացման նիւթական յաւելում
մը որ երկրորդ ցեղին պատկանի:

Գեղարուեստական բովանդակ հրաշալի
զարգացումը, որ իրենց գալուստին յաջոր-
դեց, ակներևապէս եգիպտական նախկին
գիւտերու յեղաշրջման արդիւնքն է: Այնու
հանդերձ սակայն, նորեկ Հայակերպներու
գանկը շատ անելի մեծ էր քան Նախա — եգիպ-
տացուցը: Նախաքրիստոսական երեք հա-
զարորդին սկսեալ, Հայակերպ ցեղին ազ-
դեցութիւնը տարածուեցաւ, մասնաւորա-
պէս միջին թագաւորութեան ժամանակ,
Նեղոսի հովտին մէջ, ու բարձր դասա-
կարգերը խառնուրդին ազդեցութիւնը կրե-

1. Սացունդայի այս աւանդակէզը նիւթ եղած է
նաև Փալլոտասայի սքանչելի քերթուածին, կազմելով
անկէ ողբերգական թատերադրութիւն մը, զոչեցիկ և
ամենաշաշոյ մի քանի փոփոխութեամբ ու վերածուծեա-
րով:

2. Թէ Հայերը Եգիպտոս արշաւած են, սոյն կարծիքը
առաջին անգամ յայտնեց Հ. Յ. Աւգեր իր «Գասեր
Հայոց և Հայաստանի հազոյն Պատմութեան» մէջ (տես
Բազմպ. 1912. Յուլիս, (Ռոստոս, Սեպտ. էջ 289):